

Đeni GOBIĆ-BRAVAR

ISTRAŽIVANJA, ZAHVATI I ZAŠTITA PULSKOG AMFITEATRA ZA VRIJEME DRUGE AUSTRIJSKE UPRAVE (1815. - 1918.)

INVESTIGATION, INTERVENTIONS, AND THE PROTECTION OF PULA'S AMPHITHEATRE UNDER THE SECOND AUSTRIAN ADMINISTRATION (1815 TO 1918)

Đeni Gobić-Bravar
Arheološki muzej Istre, Pula, Hrvatska
geni.gobic.bravar@gmail.com

Đeni Gobić-Bravar
Archaeological Museum of Istria, Pula, Croatia
geni.gobic.bravar@gmail.com

UDK 902.3:725.826(497.5Pula)“1815/1918“

Stručni članak

Primljeno: 16. 4. 2024.

Odobreno: 17. 7. 2024.

UDC 902.3:725.826(497.5Pula)“1815/1918“

Professional paper

Received: 16 April 2024

Accepted: 17 July 2024

Pulski amfiteatar star je gotovo dvije tisuće godina, no još postoje velike praznine u saznanjima o radovima koji su se u i oko njega obavljali. Podaci o istraživanjima i radovima vrlo su važni ne samo iz povijesne perspektive već i s one konzervatorsko-restauratorske. Naime, stupanj očuvanosti i degradacija koji su danas vidljivi često su povezani s povijesnim zahvatima. Istraživanja i zahvati koji su na amfiteatru obavljeni tijekom 19. i početkom 20. stoljeća, u vrijeme Druge austrijske uprave u Puli, djelomično su prikazani kroz literaturu, ali još nisu poznate sve činjenice. Istraživanjem državnih arhiva u Trstu i Pazinu te arhivske dokumentacije koja se čuva u Arheološkom muzeju Istre u Puli, uz pomoć nekoliko publikacija koje se iz različitih perspektiva dotiču ove teme, uspješno su prikupljene informacije koje pružaju prilično detaljan prikaz istraživanja, konzerviranja, rekonstruiranja i zaštite u tom razdoblju. Završno, dobiveni su podaci uspoređeni s trenutnim stupnjem očuvanosti.

Pula's amphitheatre is almost two thousand years old, but there remain significant gaps in our understanding of the works that have been performed in and around it. Data on investigations and works are critical, not only with regard to the history, but also from the aspect of conservation and restoration. The degree of preservation and degradation evident today are, namely, very often associated with past interventions. The investigations and interventions performed at the amphitheatre in the course of the 19th and early 20th c., during the second Austrian administration of Pula, are presented in part in the literature, but not all the facts are known. Research at the state archives in Trieste and Pazin, and of the archival documentation kept at the Archaeological Museum of Istria in Pula, and of a number of publications that, from varying perspectives, touch upon this topic, has allowed us to compile data that provide a quite detailed account of the investigation, conservation, reconstruction, and protection efforts of the period. Finally, the obtained data were compared with the current state of preservation.

KLJUČNE RIJEČI: pulski amfiteatar; Druga austrijska uprava; istraživanja; konzervacija; zaštita

KEY WORDS: Pula amphitheatre; second Austrian administration; investigation; conservation; protection

UVOD

Pulski amfiteatar jedan je od najvažnijih antičkih spomenika u gradu. Uz ostale danas postojeće građevine, kao i arheološke nalaze i strukture, svjedoči o životu grada u vrijeme rimske vladavine, ali i kasnije. Postojanje mu je usko vezano uz mnogobrojna povijesna zbivanja koja su se odvijala oko i unutar njega. Prirodne pojave i izloženost atmosferskim utjecajima, a ponajviše ljudske aktivnosti kroz zahvate destrukcije i rekonstrukcije oblikovali su ga do današnjeg izgleda.

Konzervacija je struka koja se mijenja i razvija kroz vrijeme. Nekadašnje metodologije, materijali i ideologije struke mogu danas biti prihvaćene ili kritizirane, ali proizvod su vremena u kojem su nastale. Razvoj viđenja spomenika i njegove važnosti, povijesne i estetske, kao i razvoj konzervacije ostavili su na amfiteatru tragove, paralelno s drugim prirodnim i ljudskim utjecajima. Uvidom u današnju očuvanost amfiteatra i usporedbom s postojećim objavljenim saznanjima evidentno je nepoznavanje određenih povijesnih aktivnosti i događanja koji su doveli do današnjeg izgleda. Vidljivo je da su na amfiteatru kroz povijest obavljani zahvati usmjereni na njegovo očuvanje i rekonstrukciju. Iako je dio njih obrađen

INTRODUCTION

The amphitheatre in Pula is one of the city's foremost antique period monuments. Along with the other existing edifices, and the archaeological finds and features, it bears witness to life in the city during the Roman administration and in later periods. Its presence is closely related to the numerous events in history that occurred in and around it. Natural phenomena and exposure to the elements, and, above all, human activity in destructive and reconstructive interventions, have shaped it to the present day.

The field of conservation has changed and developed over time. Past methodologies, materials, and ideologies in this field may nowadays be accepted or subject to criticism, but they are the product of the time in which they emerged. The development of our appreciation of the monument, its significance—historical and aesthetic—and the development of conservation have left their imprint on the amphitheatre, along with those created by other natural and human forces. When we consider the amphitheatre's present state of preservation and compare it against the currently published knowledge, it is evident that there is an ignorance of a range of past activities and events that have produced its present appearance. It

Sl. 1 Veduta amfiteatra s kraja XVIII. stoljeća (preuzeto iz Cassas 1802).

Fig. 1 Late 18th c. panorama of the amphitheatre (from: Cassas 1802).

Sl. 2 Unutrašnjost amfiteatra s kraja XVIII. stoljeća (preuzeto iz Cassas 1802).
 Fig. 2 Late 18th c. view of the amphitheatre's interior (from: Cassas 1802).

u trenutno dostupnoj literaturi, mnogi još nisu bili poznati. Također je dio zahvata obrađen tek kroz pretpostavke, ali ne i dokumentaciju, poput popravaka izvedenih kamenim ulomcima i cementnim mortom koji su vidljivi na čitavom plaštu, ali nije bilo poznato u kojim su uvjetima nastali.

U pokušaju da se ispune praznine u saznanjima o radovima koji su obavljani na i oko amfiteatra za vrijeme Druge austrijske uprave u Puli, pretraženi su arhivski fondovi koji se vežu uz taj period. Uz pomoć postojećih publikacija (Mader 2011, 5-91; Pavan 1998, 377-435), kao i objavljenih kataloga Državnog arhiva u Trstu, bilo je moguće ispravno se usmjeriti na istraživanje dokumentacije u svrhu dobivanja što potpunije slike o amfiteatru i radovima koji su tada na njemu obavljani. Osim arhivskih fondova koje su već spomenuli B. Mader i G. Pavan, konzultirani su i fondovi Državnog arhiva u Pazinu. Također je korištena dokumentacija koja se čuva u Arheološkom muzeju Istre, a koju je konzultirala i B. Mader. Radovi su ovoga puta promatrani iz perspektive konzervacije i fizičkog očuvanja samoga spomenika, za razliku od teksta B. Mader koji je fokusiran na aktivnosti konzervatorske

is evident that there have been interventions in the past aimed at preserving and reconstructing the amphitheatre. And while some were analysed in the available literature, many were not. Further, some of the interventions have only been treated speculatively and were not documented, such as repairs involving sections of stone and the use of [modern Portland] cement-based mortar evident across the whole of the structure's outer shell, absent insights into the circumstances in which they were performed.

Archival fonds related to this period were searched in an effort to fill the gaps in our knowledge concerning works performed in and around the amphitheatre during the second Austrian administration of Pula. Using the existing publications (Mader 2011, 5-91; Pavan 1998, 377-435), and the published catalogues of the State Archives in Trieste, we were able to properly direct our efforts in researching the documentation with the aim of obtaining the fullest possible picture of the amphitheatre and the works performed on it at the time. Beyond the archival fonds mentioned by B. Mader and G. Pavan we also consulted the fonds of the State Archives in Pazin. The documentation kept at the Archaeological Museum of Istria, also consulted by B. Mader, was also examined. In

službe u Istri, odnosno G. Pavana koji se koncentrirao na aktivnosti P. Nobilea i njegovih pomoćnika.

SLUŽBE I OSOBE USMJERENE NA OČUVANJE AMFITEATRA

Pulski je amfiteatar često bio prisutan na mnogobrojnim vedutama i kartama koje su kroz stoljeća prikazivale Pulu. Mnogi su ga proučavali i crtali, poput Sebastiana Serlija (Serlio 1619, 77-79) i Andree Palladija (Palladio 1570, 19) kroz 16. stoljeće, dok su drugi, poput Scipionea Maffei, imali mogućnost istražiti strukturu amfiteatra. Maffei ga je tada pogrešno interpretirao kao scensko kazalište koje je izvorno imalo drvene unutarnje strukture (Maffei 1728, 314-342). Gian Rinaldo Carli provodio je nešto stručnija istraživanja, o kojima je dao izvještaje i nacрте (Carli 1750, 1788, 1789), a kasnije, godine 1810., maršal Marmont iskopavao je sa strane brda (Stancovich 1822)¹.

No, institucionalizirana državna briga za pulske spomenike i amfiteatar započinje s periodom Druge austrijske uprave u gradu. Nedugo nakon što su Istra i Pula pripojene Austrijskom Carstvu, car Franjo I. je na službenom putovanju kroz nove zemlje prošao i kroz Pulu, gdje je uz arhitekta Pietra Nobilea² obišao njezine spomenike. Nobile je već 1809. godine upućen u Istru ne bi li istražio mogućnost izgradnje nove priobalne ceste od Kopra do Pule te je prilikom boravka u Puli promatrao i nacrtao amfiteatar u stanju u kojem ga je zatekao (Rusconi 1926, 343-358; Pavan 1998, 11-107; Bradanović 2012, 41-48). Već je tada primijetio stupanj degradacije i pozicije koje su bile važne radi dotrajalosti arhitektonskih elemenata i opasnosti od urušavanja. U svojem prijedlogu od 1813. Nobile navodi temeljna načela kojima bi se trebalo voditi prilikom radova usmjerenih na očuvanje kulturne baštine, uz poseban osvrt na pulski

our study the papers were considered from the perspective of the actual conservation and the physical preservation of the monument, unlike the work of B. Mader, which focused on the activities of the conservation service in Istria, and of G. Pavan, who focused on the activities of P. Nobile and of his associates.

ADMINISTRATIVE BODIES AND PERSONS FOCUSED ON THE PRESERVATION OF THE AMPHITHEATRE

Over the centuries Pula's amphitheatre has been a frequent feature of many panoramas and maps of the city. Many, like Sebastiano Serlio (Serlio 1619, 77-79) and Andrea Palladio (Palladio 1570, 19) in the 16th c., studied the edifice and created drawings, while others, like Scipione Maffei, studied the structure of the amphitheatre. Maffei offered an erroneous interpretation of the edifice as a theatre house that originally had internal structures of timber (Maffei 1728, 314-342). Gian Rinaldo Carli undertook a somewhat more competent study, producing reports and drawings (Carli 1750, 1788, 1789), while still later, in 1810, the marshal Marmont commissioned excavation work from the side where the terrain rises (Stancovich 1822).¹

Institutionalised state care of Pula's monuments, including the amphitheatre, began with the second Austrian administration of the city. The emperor Francis I undertook an official tour of the new lands not long after Istria, with Pula, was annexed to the Austrian empire, which included a visit to Pula where, accompanied by the architect Pietro Nobile,² he toured its monuments.

¹ O pulskom amfiteatru opći pregled dali su Mario Mirabella Roberti 1939. i 1943., Štefan Mlakar 1996., Robert Matijašić 1996. i Alka Starac 2010. O povijesti, istraživanjima i radovima: Vesna Girardi-Jurkić 2003., Mario Mirabella Roberti 1988., Marijan Bradanović 2012. i 2016., Attilio Krizmanić i Jerko i Duško Marasović 2003., Attilio Krizmanić 2016., Kristina Džin 2008. O specifičnim detaljima i tematikama pisali su: Mario Mirabella Roberti 1987. o drvenim stubama u tornju amfiteatra; Kristina Džin 1997. o igrama koje su se održavale unutar amfiteatra; Branko Crnković 2003. o kamenu amfiteatra; Attilio Krizmanić 2017. o putevima kretanja gledatelja i stubišnim tornjevima; Attilio Krizmanić 2017. o sistemu vodoopskrbe i odvodnje; Attilio Krizmanić 2020. o velariju.

² Pietro Nobile (Campestro, Ticino, 1776. - Beč 1854.). Studirao je u Rimu; zatim se nastanio u Trstu i konačno u Beču, gdje je vodio (od 1818.) arhitektonski odsjek akademije. Među najpoznatijim predstavnicima neoklasicizma i sljedbenik A. Canove, projektirao je, među ostalim: Theseion (1820.-23.) u Beču; kazalište u Grazu (1825.); crkvu sv. Antona u Trstu (1826.-49.) (Treccani 1, 2024).

¹ General reviews of the Pula amphitheatre have been penned by Mario Mirabella Roberti in 1939 and 1943, Štefan Mlakar in 1996, Robert Matijašić in 1996, and Alka Starac in 2010. The history, investigation, and works have been treated by Vesna Girardi-Jurkić in 2003, Mario Mirabella Roberti in 1988, Marijan Bradanović in 2012 and 2016, Attilio Krizmanić and Jerko and Duško Marasović in 2003, Attilio Krizmanić in 2016, and Kristina Džin in 2008. Specific details and topics have been analysed by Mario Mirabella Roberti in 1987 (concerning the timber stairs in the amphitheatre tower), Kristina Džin in 1997 (concerning the games staged at the amphitheatre), Branko Crnković in 2003 (concerning the stone used to build the amphitheatre), Attilio Krizmanić in 2017 (concerning the movement of spectators through the stair towers), Attilio Krizmanić in 2017 (concerning the water supply and drainage systems), and Attilio Krizmanić in 2020 (concerning the *velarium*).

² Pietro Nobile (Campestro, Ticino 1776-Vienna 1854). Studied in Rome before taking up residence in Trieste, and later in Vienna, where (from 1818) he led the Academy's architecture department. Among the best-known representatives of neoclassicism and a disciple of A. Canova, his design commissions included the Theseion in Vienna (1820-23), the theatre house in Graz (1825), and the St Anthony church in Trieste (1826-49) (Treccani 1, 2024).

amfiteatar (Pavan 1998, 377-435; Špikić 2007, 195-208), a u izvještaju o boravku u Puli iz 1815. godine dopunio je i proširio upute o potrebnim zahvatima za očuvanje spomenika, posebno amfiteatra (Pavan 1998, 377-435). Kao osoba s direktnim iskustvom i saznanjima o pulskim spomenicima, Nobile je imao mogućnost prenijeti caru informacije o spomenicima, ukazati na potrebu za njihovim očuvanjem, restauracijom³ i istraživanjem, kao i svoje ideje o potrebnim zahvatima. Među prvim aktivnostima koje je car odobrio za istraživanje i očuvanje pulskih spomenika bio je prijenos njihova vlasništva državi te je iste 1816. godine dodijelio sredstva za istraživanje i restauraciju amfiteatra (Mader 2011, 5-91; Mader 2015, 29-46; Pavan 1998, 377-435).

Upravo je ovaj povijesni period važan u razvoju očuvanja spomeničke baštine u Europi, pa tako i u Austriji. Svijest o potrebi istraživanja, popisivanja i konzervacije umjetničke i povijesne baštine razvija se i države ovoj potrebi prilagođavaju i zakonodavstvo. Prve se austrijske odredbe odnose na pokretna dobra, ne bi li ih se zaštitilo od prodaje i izvoza. Inicijative za zaštitu cjelokupne baštine počele su se jače pojavljivati kroz prvu polovicu 19. stoljeća, ali tek 1850. godine formiranjem Carskog kraljevskog Središnjeg povjerenstva za proučavanje i održavanje spomenika graditeljstva (*K. k. Central-Commission für Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale*)⁴, restrukturiranog 1872. u Carsko kraljevsko Središnje povjerenstvo za proučavanje i održavanje umjetničkih i historijskih spomenika (*K. k. Central-Commission für Erforschung und Erhaltung der Kunst- und historischen Denkmale*, nakon pravopisne reforme *K. k. Zentral-Kommission für Erforschung und Erhaltung der Kunst- und historischen Denkmale*), uspjelo se kvalitetnije organizirati i provoditi zaštitu baštine (Ćorić 2014, 127-135). Na lokalnoj razini zaštita je osigurana formiranjem uloge konzervatora, koji je mogao djelovati direktnije, efikasnije i s više znanja i osjećaja u odnosu na lokalnu baštinu (Jokilehto 1999, 163-165; Mader 2011; 5-91). Za Austrijsko primorje postavljen je

Nobile had earlier, in 1809, been sent to Istria to study the possibility of constructing a new coastal road from Kopar to Pula and, while in Pula, had observed and created drawings of the amphitheatre in the condition he found it in (Rusconi 1926, 343-358; Pavan 1998, 11-107; Bradanović 2012, 41-48). He noted the degree of deterioration and the positions critical in terms of the state of deterioration of the architectural elements and of the danger of collapse. In his proposal of 1813 Nobile laid out a set of core principles to guide works aimed at preserving cultural heritage, with a particular section focused on the amphitheatre (Pavan 1998, 377-435; Špikić 2007, 195-208), while in the report on his visit to Pula in 1815 he revised and broadened his guidelines concerning necessary interventions aimed at preserving monuments, the amphitheatre in particular (Pavan 1998, 377-435). As a person with direct experience and insight into Pula's monuments, Nobile was in a position to provide the emperor with information about the monuments, to point to the need to preserve, restore,³ and investigate them, and to lay out his ideas about the required interventions. Among the first activities approved by the emperor aimed at the investigation and preservation of the monuments in Pula was to transfer them to state ownership and in the same year (1816) to approve funds for the investigation and restoration of the amphitheatre (Mader 2011, 5-91; Mader 2015, 29-46; Pavan 1998, 377-435).

In Austria, as in all of Europe, this was a critical period in the development of monument preservation. The awareness of the necessity of investigating, recording, and conserving artistic and historical heritage developed, and states adapted their legislation to this imperative. The initial Austrian provisions pertained to movable heritage, aimed at protecting them against sale and export. Initiatives for the protection of the body of heritage as a whole intensified in the first half of the 19th c., but it was only in 1850 with the founding of the *K. k. Central-Commission für Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale* (Imperial & Royal Central Commission for the Study and Preservation of Architectural Monuments)⁴,

³ Kroz članak se termin "restauracija" koristi kao doslovni prijevod riječi "restauro" i "ristauro". Tijekom 19. stoljeća riječ je korištena u različitim kontekstima, od popravka i rekonstrukcije do konzervacije, dok se u modernoj terminologiji odnosi na radove kojima se, u svrhu očuvanja i popravaka, intervenira fizički na strukturu spomenika te se njima može i izmijeniti njegov izgled. Za razliku od restauracije, konzervacija je termin koji upućuje na minimalne radove usmjerene isključivo na sprječavanje i usporavanje prirodnih procesa degradacije, odnosno propadanja materijala spomenika. Međutim, ovakvih intervencija nije bilo na amfiteatru u obrađenom periodu.

⁴ Neovisno o promjeni imena, služba će u daljnjem tekstu biti navedena kao Središnje povjerenstvo.

³ In this paper the term "restoration" is used as a literal translation of the words "restauro" and "ristauro". This term was used in the 19th c. in various contexts, ranging in meaning from repair and reconstruction to conservation, while in the modern terminology it pertains to works that, with the objective of preservation and repair, constitute a physical intervention to the structure of a monument that may alter its appearance. Unlike restoration, conservation is a term that indicates minimal work aimed solely at preventing and retarding natural degradation processes, i.e., deterioration of the material that makes up a monument. These types of interventions, however, did not occur at the amphitheatre in the period under consideration here.

⁴ Irrespective of the changes to its name the body will further in the text be referred to as the Central Commission.

konzervator Pietro Kandler⁵ (26. kolovoza 1853.) (Mader 2011; 5-91; Ćorić 2014, 127-135). U početku svojeg djelovanja u Puli Kandler se oslanjao na Giovannija Carraru⁶, koji je tada pratio mnogobrojna arheološka istraživanja i radove u gradu (Weishäupl 1892, 5-25). Carrara se neslužbeno smatrao lokalnim konzervatorom (*Conservatore delle antichità Polensi*). Po smrti Carrare, krajem 1850. godine, Namjesništvo u Trstu (*I. R. Luogotenenza di Trieste*) prenijelo je na Nicolò Rizzija skrbništvo nad spomenicima i nadzor nad iskopavanjima, odnosno on je dobio ulogu konzervatora⁷. Dopisom Namjesništva jasno je kako se smatra da u Puli postoji lokalni konzervatorski ured, iako Središnje povjerenstvo još nije pokrenulo postupak njegova oformljavanja. S obzirom da je Namjesništvo u Trstu smatralo nužnim imati u Puli lokalnog konzervatora, za potrebe očuvanja gradskih spomenika, obavijestilo je upravu u Puli da treba u gradu oformiti konzervatorski ured (*Conservatorio*

restructured in 1872 as the K. k. Central-Commission für Erforschung und Erhaltung der Kunst- und historischen Denkmale (Imperial & Royal Central Commission for the Research and Conservation of Art and Historical Monuments, following the orthographic reform as the K. k. Zentral-Kommission für Erforschung und Erhaltung der Kunst- und historischen Denkmale), that a proper heritage protection policy was organised and implemented (Ćorić 2014, 127-135). At the local level protection was provided for by installing conservators, who were able to act more directly, effectively, and with greater knowledge and sensibility for the local heritage (Jokilehto 1999, 163-165; Mader 2011; 5-91). Pietro Kandler⁵ was installed as conservator responsible for the Austrian Littoral [Österreichisches Küstenland; the Austrian coastal lands] (26 Aug. 1853) (Mader 2011; 5-91; Ćorić 2014, 127-135). In the initial period of his work in Pula, Kandler relied on Giovanni Carrara,⁶ who at

⁵ Pietro Kandler (Trst, 23. svibnja 1804. – Trst, 18. siječnja 1872.). Upisao je gimnaziju u Kopru, a jedan od njegovih profesora, don L. Bencich, potaknuo ga je na humanističke studije, koje je privremeno napustio da bi pohađao pravne predmete na Sveučilištu u Padovi; zatim odlazi na Bečko sveučilište na usavršavanje te u Palatinskoj knjižnici pronalazi kratku pjesmu *Histria*, A. Rapičija (Beč 1556.), na kojoj je diplomirao i uredio izdanje u Paviji 1826. (Pavia 1826., s prijevodom djeda po majci M. Ceruti). U međuvremenu je mnogo puta posjetio povijesna mjesta Istre i pješice istražio Lombardiju, Trentino i Veneto. Vrativši se u Trst 1826., počeo je raditi kao pravni praktičar u uredu D. Rossettija, kod kojeg je postao student povijesnih znanosti, okušavši se u proučavanju gradskih statuta pohranjenih kod Rossettija i surađujući od prvog broja na časopisu koji je Rossetti pokrenuo, *Archeografo triestino*. U isto vrijeme započeo je svoj rad kao geograf, koji je tekao paralelno s njegovim angažmanom kao povjesničara. Dok je skupljao druga radna iskustva (kao vježbenik na kaznenom sudu u Trstu, a zatim u Poreznom uredu te od 1840. kao savjetnik građanskog političkog i gospodarskog magistrata), njegova suradnja s književnim novinama *La Favilla* i *Osservatore triestino* – pod pseudonimom Giusto Traiber – omogućila mu je da bude primijećen u gradskim krugovima, tako da mu je Općina Trst 1841. godine povjerila brigu o Muzeju antikviteta. Nakon Rossettijeve smrti 1842., Kandler ga je naslijedio na mjestu odvjetnika Općine i pokušao nastaviti njegove kulturne inicijative, što mu je uspjelo otvaranjem Muzeja lapidarija (1843.) i tjednikom *L'Istria*, koji je izlazio gotovo sedam godina (3. siječnja 1846. – 25. prosinca 1852.) (Treccani 2, 2024).

⁶ Giovanni Carrara (Pula, 3. lipnja 1806. – Pula, 13. kolovoza 1850. (Il Popolano dell'Istria, 1850)), školovao se u biskupskoj gimnaziji u Feltreu (1815.-22.), a potom je, po savjetu kanonika F. S. Luzzicha, poslan u konvikt zagrebačkih plemića, no odustao je nakon deset mjeseci (1822.-23.). Vrativši se u domovinu, dao je prednost književnim studijima, sudjelovao u radu društva dramskih amatera te je skladao i objavio sonete. Tih se godina ponovno budi interes za rimske spomenike Pule (Treccani 3, 2024) za čije se očuvanje Carrara posebno zalaže. Po postavljanju Kandlera na poziciju konzervatora za Austrijsko primorje, Carrara postaje Kandlerova desna ruka (Weishäupl 1892, 5-25).

⁷ Dopis Nicolò Rizzija Namjesništvu u Trstu od 4. svibnja 1851., ASTS IRGL-AAPP (1850-1918), Busta 7

⁵ Pietro Kandler (Trieste, 23 May 1804–Trieste, 18 Jan. 1872). Attended the gymnasium in Kopar. One of his teachers, don L. Bencich, encouraged him to take up a study of the humanities, which he abandoned for a time to attend classes in law at the University of Padua, before moving to take up further training at the University in Vienna. He came across A. Rapicio's short poem *Histria* (Vienna, 1556) at the palatine library, concerning which he wrote his graduate dissertation and of which he published an edition in Pavia (Pavia, 1826; a translation by M. Ceruti's maternal grandfather). In the intervening period he undertook a number of visits to historical sites in Istria and explored Lombardy, Trentino, and Veneto on foot. Having returned to Trieste in 1826 he found employment practicing law in the firm of D. Rossetti, where he became a student of history, trying his hand at researching the municipal statutes kept by Rossetti's office and collaborating from the first issue of *Archeografo triestino*, a journal launched by Rossetti. At the same time, he began his work as a geographer, running parallel to his work as a historian. While availing himself of other work experience (as a trainee before the criminal court in Trieste, later in the tax office, and, from 1840, as an advisor to the civil political and commercial magistrate), his collaboration with literary journals *La Favilla* and *Osservatore triestino*, under the pen name Giusto Traiber, earned him the attention of leading society figures, such that the Trieste municipality in 1841 entrusted him with the administration of the museum of antiquities. After Rossetti's death in 1842 Kandler succeeded him as the municipality's attorney and endeavoured to continue his initiatives in the domain of culture, which met with success with the opening of a museum of stone sculpture (1843) and the weekly *L'Istria*, which remained in circulation for just shy of seven years (3 Jan. 1846 to 25 Dec. 1852) (Treccani 2, 2024).

⁶ Giovanni Carrara (Pula, 3 Jun. 1806–Pula, 13 Aug. 1850 (Il Popolano dell'Istria, 1850)) received his education at the diocesan gymnasium in Feltre (1815 to 1822), whereupon, at the advice of the canon F. S. Luzzich, he was sent to a boarding school (*convictus*) for the Zagreb aristocracy, from which he dropped out after a ten-month stint (1822 to 1823). Having moved back to his homeland he turned his attention to the study of literature, taking part in the work of a troupe of theatre amateurs, and composing and publishing sonnets. This period saw his reawakened interest in the Roman period monuments in Pula (Treccani 3, 2024), with Carrara championing the cause of their preservation. When Kandler was made conservator for the Austrian Littoral, Carrara became his right-hand man (Weishäupl 1892, 5-25).

a Pola) i predložilo Nicolò Rizzija⁸ kao osobu koja bi trebala biti jednim od članova⁹. Temeljem dopisa Namjesništva održan je 26. srpnja 1852. sastanak u Puli, a prisutni su bili gradski konzervator antičkih spomenika Nicolò Rizzi, potpukovnik i zapovjednik Valentino de Modesti te kapetan barun Türkheim. Njihov je zadatak bio formiranje lokalnog konzervatorskog ureda. De Modesti je izabran za predsjednika tog ureda i voditelja blagajne, Türkheim je bio zadužen za nadzor blagajne, provedbu mjerenja i izradu nacрта, a Rizzi za vođenje zahvata i nadzor nad svim spomenicima¹⁰. Od samih početaka velika je pažnja posvećena amfiteatru. Istog dana, 26. srpnja 1852., tek oformljen konzervatorski ured poslao je Namjesništvu u Trst mišljenje i potrebe vezano uz pulske spomenike. Naglašeno je tada da je potrebno hitno čišćenje amfiteatra od višeg bilja koje raste iz kamena, s obzirom da raslinje svojim korijenjem uništava i pomiče kamene blokove, koji se potom razdvajaju i otpadaju sa spomenika¹¹.

Dana 17. studenog 1857. (potvrđeno 7. lipnja 1858.), u pulsku upravu Carska kraljevska Uprava za javne radove iz Trsta (*I. R. Direzione delle Pubbliche Costruzioni di Trieste*) prosljedila je dopis iz Kraljevskog okružnog ureda za graditeljstvo u Pazinu (*I. R. Ufficio edile circolare di Pisino*) u kojem se opisuju dužnosti osobe zadužene za konzervaciju spomenika i antičkih predmeta grada Pule. Pulski amfiteatar opisan je kao spomenik od velike važnosti, koji je nužno očuvati. Bila je dužnost čuvara posjetiti spomenik barem jednom dnevno, ukloniti bilo kakav uzrok mogućih oštećenja, pravovremeno obavijestiti ured u Pazinu ako je spomenik oštećen ili mu prijeti opasnost, održavati ga čistim i u dobrom stanju i posebno paziti da se unutar amfiteatra ne pale vatre, ni noću ni danju¹².

Vezano uz carski posjet 1816. godine, nakon što je on preuzeo pod svoje skrb nad amfiteatrom odmah su počela opsežna, sistematična istraživanja, kao i radovi usmjereni njegovu očuvanju od propadanja (Mader 2011, 5-91; Pavan 1998, 377-435).

⁸ Nicolò Rizzi (Kopar, 3. kolovoza 1818. - Pula, 5. ožujka 1898.), političar, pulski gradonačelnik. U Pulu se doselio s obitelji kao dijete. Nije imao visoke formalne naobrazbe, uglavnom je bio samouk. Od 1845. obnašao je razne dužnosti u pulskoj upravi, a 1864.-69. bio je gradonačelnikom. Poslije je bio zastupnikom u Istarskom saboru. Jedan je od osnivača arheološkog i zavičajno-povijesnog društva Società Istriana di Archeologia e Storia Patria (Istrapedia 1, 2019).

⁹ Dopis iz Namjesništva u Trstu Nicolòu Rizziju u Pulu od 28. lipnja 1852., ASTS, IRGL-AAPP (1850-1918), Busta 9

¹⁰ ASTS, IRGL-AAPP (1850-1918), Busta 9

¹¹ ASTS, IRGL-AAPP (1850-1918), Busta 9

¹² ASTS, IRLD-DPPCo, Busta 16

the time oversaw numerous archaeological investigative works in the city (Weisshäupl 1892, 5-25). Unofficially, Carrara was considered to be the local conservator ("Conservatore delle antichità Polensi"). Upon the death of Carrara in the late 1850, the Lieutenancy in Trieste (I. R. Luogotenenza di Trieste) transferred the care of monuments and supervision of excavation work to Nicolò Rizzi, i.e., he was given the role of conservator.⁷ From an official letter of the Lieutenancy it is clear that Pula was considered to have a local conservation office, even though the Central Commission had not yet initiated the process of establishing an office. Given the feeling in the Lieutenancy that it was necessary to have a local conservator in Pula to see to the preservation of the city's monuments, it notified the administration in Pula that a conservation office (Conservatorio a Pola) should be set up and proposed Nicolò Rizzi⁸ as one of its members.⁹ A meeting was held in Pula on 26 July 1852 following on this letter from the Lieutenancy, attended by Nicolò Rizzi as the city conservator for antique period monuments, the lieutenant colonel and commander Valentino de Modesti, and the captain Baron Türkheim. Their task was to set up a local conservation office. De Modesti was chosen to be the president of the office and its treasurer, Türkheim was to oversee the treasury, the implementation of measures, and the drafting of drawings, while Rizzi was charged with managing interventions and the supervision of all monuments.¹⁰ From day one much of the focus was on the amphitheatre. That same day the newly formed conservation office submitted to the Lieutenancy its findings and requirements as they related to Pula's monuments. It was underlined that there was a need to undertake an urgent clearing of the amphitheatre of excessive vegetation growing out of the stone structure, given that the roots were destroying and displacing the stone blocks, which were then shifted sufficiently out of position to cause them to fall out of the structure.¹¹

⁷ Nicolò Rizzi's letter to the Lieutenancy in Trieste dated 4 May 1851; ASTS, IRGL-AAPP (1850-1918), Busta 7

⁸ Nicolò Rizzi (Kopar, 3 Aug. 1818-Pula, 5 Mar 1898) was a politician and held the seat of mayor of Pula. His family settled in Pula when he was a child. He had no formal higher education, and was largely self-taught. He held a number of posts in the Pula administration starting in 1845, holding the post of mayor from 1864 to 1869. He was later a deputy to the Istrian assembly. He was one of the founders of the Società Istriana di Archeologia e Storia Patria, an association active in archaeology, heritage, and history (Istrapedia 1, 2019).

⁹ A letter from the Lieutenancy in Trieste to Nicolò Rizzi in Pula dated 28 June 1852; ASTS, IRGL-AAPP (1850-1918), Busta 9

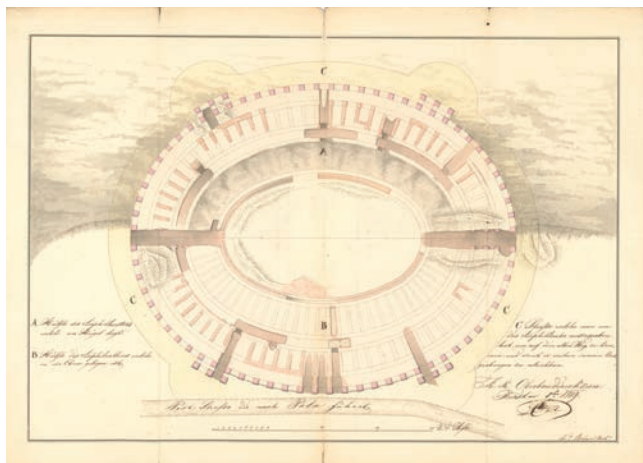
¹⁰ ASTS, IRGL-AAPP (1850-1918), Busta 9

¹¹ ASTS, IRGL-AAPP (1850-1918), Busta 9

Prve procjene troškova iskopavanja i restauracije amfiteatra izrađene su već 1815. godine, prilikom prvog Nobileova posjeta Puli. Godine 1816., nakon što su odobrena sredstva, Nobile se osobno posvetio radovima, a sljedeće godine predložio je mladog arhitekta Francesca Bruyna¹³ kao mogućeg nadzornika radova i osobu koja bi mogla izraditi tehničke nacрте situacija¹⁴. Nakon prvih istraživanja 1816. godine Bruyn je preuzeo odgovornost za njih te podnosio izvještaje Namjesništvu u Trstu, uz tek pokoji sporadičan posjet i konzultaciju s Nobileom (Rusconi 1926, 343–358; Pavan 1998, 377–435). Ipak, utjecaj Nobilea bio je vidljiv kroz sve godine Bruynova rada: on često uz svoje projekte i troškovnike, kao konstantan podsjetnik na obaveze koje je kraljevstvo preuzelo za očuvanje amfiteatra, prilaže ili spominje Nobileove prijedloge radova s troškovnicima iz 1816. godine.

ARHEOLOŠKA ISTRAŽIVANJA

Pietro Nobile počeo je istraživanja amfiteatra prije no što ih je uprava uopće spomenula i odobrila¹⁵. Iz njegova pisma od 1. srpnja 1817. saznajemo da je već 1815. godine, kada je bio u Puli, proveo manja istraživanja amfiteatra te

Sl. 3 Tlocrt amfiteatra iz 1819. godine, Francesco Bruyn (Pavan 1998; ASTS, IRL-APP (1850-1918), Busta 103).

Fig. 3 1819 plan of the amphitheatre, Franz Brüyn (Pavan 1998; ASTS, IRL-APP (1850-1918), Busta 103).

¹³ Francesco Bruyn (Franz Brüyn), rođen oko 1794., preminuo u Trstu 1859. Studirao je arhitekturu u Rimu, gdje je ostao šest godina; vrativši se u Trst, od 1821. držao je katedru za civilnu arhitekturu i zemljomjerstvo osnovanu 1818. na Kraljevskoj nautičkoj akademiji. Nakon ukidanja te katedre 1837. godine – “a nakon odlaska studenata u Beč, Veneciju i Milano” – postavljen je za javnog vještaka i zemljomjera (Treccani 4, 2024).

¹⁴ ASTS, IRL-DPPCo, Busta 16

¹⁵ Generička riječ uprava odnosi se na Tršćanski gubernij za primorje.

On 17 November of 1857 (confirmed on 7 June 1858) the imperial and royal public works directorate in Trieste (I. R. Direzione delle Pubbliche Costruzioni di Trieste) forwarded to the Pula administration a letter from the royal district building office in Pazin (I. R. Ufficio edile circolare di Pisino) that described the duties of the people responsible for the conservation of Pula’s monuments and antique period objects. Pula’s amphitheatre was described as an edifice of particular significance that must be preserved. A watchman was to visit the monument at least once a day, eliminate anything that could cause damage, notify the office in Pazin if the monument was damaged or under threat, see to its cleanliness and proper condition, and take special care that fires were not lit in the amphitheatre day or night.¹²

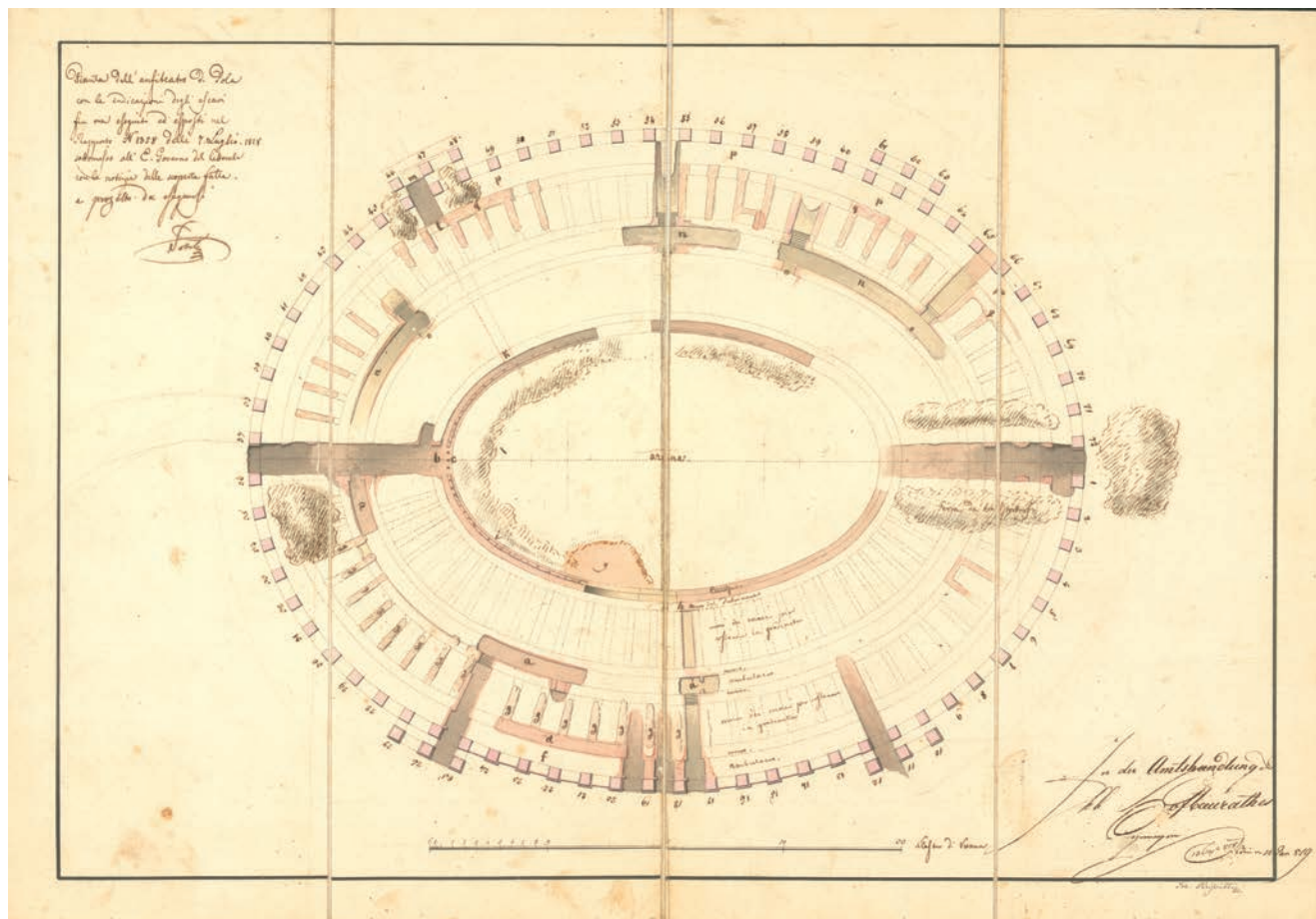
In relation to the imperial visit of 1816, once the emperor had taken the amphitheatre under his care, there was an immediate initiation of comprehensive and systematic archaeological investigation, and work aimed at preserving it against deterioration (Mader 2011, 5–91; Pavan 1998, 377–435).

The initial cost estimates associated with the excavation work and the restoration of the amphitheatre were drawn up in 1815 during Nobile’s first visit to Pula. In 1816, once funding had been approved, Nobile dedicated himself to the works and the following year proposed the young architect Franz Brüyn¹³ as a possible works supervisor and as someone who could draw up the technical site plans.¹⁴ Following the initial archaeological investigative work in 1815 Brüyn assumed responsibility for the works and submitted reports to the Lieutenantcy, with only sporadic visits to and consultation with Nobile (Rusconi 1926, 343–358; Pavan 1998, 377–435). Nevertheless, Nobile’s impact was evident throughout the years of Brüyn’s activity; his designs and cost estimates were often accompanied by or cited Nobile’s proposed works with costings of 1816, as a constant reminder of the obligations assumed by the kingdom for the preservation of the amphitheatre.

¹² ASTS, IRL-DPPCo, Busta 16

¹³ Franz Brüyn (Italianised as Francesco Bruyn) was born around the year 1794 and died in Trieste in 1859. He studied architecture in Rome, where he lived for six years. Upon his return to Trieste, from 1821, he led the department for civil architecture and surveying studies founded in 1818 at the Royal Nautical Academy. After this department was phased out in 1837, and “following the departure of students to Vienna, Venice, and Milan,” he was appointed a public assessor and surveyor (Treccani 4, 2024).

¹⁴ ASTS, IRL-DPPCo, Busta 16

Sl. 4 Tlocrt amfiteatra, 10. kolovoza 1819., Perisutti, s oznakama iskopavanja obavljenih do sredine 1818. godine. Na nacrtu je označena i Nobileova numeracija pilastara (Pavan 1998; ASTS, IRGL-AAGG (1824-1828), Busta 164).

Fig. 4 Plan of the amphitheatre of 10 August 1819 (Perisutti) indicating excavations performed up to mid-1818 and showing Nobile's numbering of the piers (Pavan 1998; ASTS, IRGL-AAGG (1824-1828), Busta 164).

je početkom lipnja iste godine napisao izvještaj. Tada je izradio i prvu procjenu troškova iskopavanja i restauracije amfiteatra. Uprava je prihvatila izvještaj i prijedloge za nastavak radova te je već uredbom od 19. kolovoza 1815. odobrila sredstva za istraživanje i restauraciju pulskih spomenika¹⁶. Godine 1816. počinju istraživanja pod vodstvom Nobilea te se nastavljaju dugi niz godina pod vodstvom Bruyna (Mader 2011, 5-91; Pavan 1998, 377-435).

Iz izvještaja o zahvatima od 7. srpnja 1818. moguće je saznati tijekom iskopavanja od 1816. do 1818. godine. Za početak zahvata otkupljen je teren u blizini amfiteatra od vlasnika, gospodina Vija, radi deponiranja iskopanog i istraženog materijala. Međutim, Nobile je uskoro zaključio da deponiranje materijala oduzima previše vremena pa ga je ostavio na terenu. Organizirao je radnike plaćajući ih na dan, ali je kasnije shvatio da bi bilo bolje da posao ugovori u cjelini. Tijekom prvog

ARCHAEOLOGICAL INVESTIGATION CAMPAIGNS

Pietro Nobile began his investigation of the amphitheatre before the administration had made mention of it or given its approval.¹⁵ From his letter dated 1 July 1817 we learn that he had performed small scale investigative work at the amphitheatre as early as 1815 while in Pula, and had penned a report early in June of that year. It was then that he drafted the first estimate of the costs of excavation and of the restoration of the amphitheatre. The administration approved the report and the proposal to continue works and issued a regulation dated 19 August 1815 that approved funds for the investigation and restoration of Pula's monuments.¹⁶ 1816 saw the launch of investigative work under the leadership of Nobile, which continued for many years thereafter under Brüyn (Mader 2011, 5-91; Pavan 1998, 377-435).

¹⁵ The generic term "administration" pertains to the government for the coastal lands (Littoral) in Trieste.

¹⁶ ASTS, IRL-LL-DPPCo, Busta 16

¹⁶ ASTS, IRL-LL-DPPCo, Busta 16

istraživanja iskopano je 225 kubnih klaftera materijala¹⁷, od kojih je 89 prevezeno na otkupljeni teren, a ostalih 136 je ostavljeno na lokalitetu. Nobile je ovom prilikom prvi (poznati) put u povijesti uveo numeraciju pilona brojevima od 1 do 72¹⁸ (Pavan 1998, 377-435). Istraživanjima su utvrđeni glavni ulazi između pilona 1-72 i 36-37, a teren je na ovim pozicijama spušten do nivoa centralnog borilišta, koji odgovara vanjskom nivou i nivou cirkularnog hodnika. Istražen je u potpunosti rubni dio centralnog borilišta, gdje su pronađeni utori za željeznu ogradu¹⁹ koja je dijelila borilište od publike. Također je pronađen odvodni kanal ispod kamenih ploča. Istraživanjima borilišta utvrđen je izvorni podni nivo i otkriven tvrdi sloj (*terrazzo battuto*), debljine 1 stope²⁰, koji je razbijen i utvrđeno je da se ispod njega nalazi prirodna zemlja. Pronađena su vrata koja su vodila u podzemlje i stup razbijen u više dijelova s pripadajućim, lijepo obrađenim kapitelom kompozitnog stila. Nobile je pretpostavio da se radi o stupu koji je ukrašavao gornju etažu amfiteatra i podržavao strukturu velarija. Kopanjem ispred pilona 46 i 47 pronađen je put ili kanal koji je vodio prema pilonu 48. Dalje su istražene stube kod pilona 65, 66, 54, 55.

U isto vrijeme, godine 1818., Nobile je predložio i plan budućih istraživanja, nužnih za oslobađanje svih pristupa do stuba, ulaza i prolaza. Procijenjeno je da treba iskopati 692 kubna klaftera zemlje. Također, smatralo se potrebnim istražiti i okolinu amfiteatra, najmanje u širini od 4 klaftera²¹.

Tijekom 1819. godine nastavljena su iskopavanja amfiteatra: otkopani su, do izvornog nivoa, piloni od 25 do 71 i od 11 do 71. Iskopana su 632 kubna klaftera zemlje²². Otkupljeno je zemljište u širini od 2 klaftera, kako bi se napravio put oko amfiteatra od pilona 1 do 10 i od 26 do 63, te su vlasnicima isplaćene i naknade za postojeće biljke i zidove na tim terenima²³.

From the report on interventions of 7 July 1818 we see the course of excavation work from 1816 to 1818. For the purpose of launching the intervention a plot of land near the amphitheatre was purchased from a Mr Vio to be used as a dump site for the excavated and investigated material. Nobile, however, soon concluded that dumping the material was overly time-consuming and chose to leave it on site. He organised labourers and paid them by the day, later concluding that he would be better served by contracting for the works as a whole. The first campaign saw the excavation of 225 cubic *klafter* of material,¹⁷ of which 89 were transported to the purchased plot of land and the remaining 136 remained on site. On this occasion Nobile undertook the first known numbering of the piers, designated from 1 to 72¹⁸ (Pavan 1998, 377-435). The investigation determined that the primary entrances were located between piers 1 and 72 and 36 and 37, and the terrain at these positions was brought down to the level of the arena, which corresponds to the external level and the level of the circular corridor. The perimeter of the arena, where slots to receive a metal fence¹⁹ were identified, which served to separate the arena from the audience, was fully investigated. A drainage channel was found beneath the paving stones. Investigation of the arena identified the original floor level and a hard layer (*terrazzo battuto*), having a thickness of one foot,²⁰ which was broken up and revealed a layer of natural soil beneath it. The door that led to the subterranean section was found, as was a column broken into multiple pieces with a nicely worked capital in the composite style. Nobile posited that this was a column that decorated the upper level of the amphitheatre and supported the *velarium* structure. Excavation in front of piers 46 and 47 revealed a route or channel that led towards pier 48. Further investigation focused on the steps at piers 65, 66, 54, and 55.

Also in 1818 Nobile proposed a plan of future investigative work, necessary to uncover all of the accesses to the steps, entrances, and passageways. He estimated that this would entail the excavation of 692 cubic *klafter*. It was also deemed necessary to investigate

¹⁷ Jedan kubni klafter odgovara otprilike 6,8 kubnih metara. Stoga je kroz prva istraživanja iskopano oko 1530 kubnih metara materijala (aTrieste 2024).

¹⁸ Krizmanić 2016, numeraciju pripisuje Stancovichu, ali Stancovich je svoju objavu i crteže temeljio na radovima i nacrtima koje je prije njega vodio i koordinirao Nobile, stoga je točno da je Nobile 1819. godine prvi (poznati) put uveo numeraciju pilona.

¹⁹ Iako Nobile spominje „utore za željeznu ogradu”, moguće je pretpostaviti da se radi o utorima za željezne elemente koji su nosili kamenu ogradu.

²⁰ Jedna stopa/piede odgovara otprilike 31,6 cm (aTrieste 2024).

²¹ Jedan klafter odgovara otprilike 1,90 m. 4 klaftera su 7,6 metara (aTrieste 2024).

²² Skoro 4300 kubnih metara.

²³ Izvještaj od 26. listopada 1819., ASTS, IRGL-AAGG (1819-1823), Busta 103

¹⁷ One cubic *klafter* is equal to about 6.8 cubic metres. Thus the first campaign saw about 1,530 cubic metres of material excavated (aTrieste 2024).

¹⁸ Krizmanić (2016) attributes the numbering scheme to Stancovich, but Stancovich based his publication and drawings on the works and drawings led and coordinated before him by Nobile, thus it is correct that Nobile in 1819 developed the first known numbering of the piers.

¹⁹ Although Nobile describes “slots for an iron fence”, it may be that these slots received iron elements that bore a stone barrier.

²⁰ One foot equals about 31.6 cm (aTrieste 2024).

Javna nabava za iskopavanje za 1820. godinu odrađena je već u prosincu 1819.²⁴, ali je Bruyn čekao mjesecima da je uprava odobri. Nalog je stigao tek u svibnju 1820. godine²⁵. Tijekom te godine kopalo se s vanjske strane amfiteatra do širine od 4 klaftera. Pronađena je struktura opisana kao *tepidarium* ili *sudarium*, koja je bila u direktnom kontaktu s pilonom 11. Nažalost, dan nakon pronalaska bio je neradni dan te je primijećeno da „...ha però la dispiacenza di dover osservare che la sua scoperta fu contemporanea alla distruzione dei tubi conduttori di cotto, e del selciato, perche li Polensi raffigurando in questo locale il depositio di qualche nascosto tesoro, lo distrussero in un lampo...“. Otkrivene su baze pilona 1 do 19 te od 26 do 61. Oko pilona 61 do 70 nije se kopalo jer su bili položeni direktno na živu stijenu. Primijećeno je da između pilona 36–37 i 69–70 postoji nagli skok u nivou terena. Također je definirano kameno popločenje antičke ceste i potporni zid koji je razdvajao niži nivo terena na zapadnoj strani amfiteatra od višeg dijela prema istoku. Pronađen je kanal koji kreće uz toranj 61–62–63 te prati krivulju amfiteatra sve do pilona 49, gdje se susreće s pilonom 48 sljedećeg tornja; potom prati toranj sve do sredine luka između pilona 46 i 47, gdje se spaja na podzemni kanal prekriven antičkim masivnim pločama sve do ispred pilona 55²⁶.

Te je godine odlučeno da se ubuduće neće više raditi javna nabava za iskopavanja već će Bruyn moći sam odlučiti s kojim će radnicima nastaviti rad²⁷.

O istraživanjima 1821. godine saznajemo iz izvještaja od 7. srpnja 1822. Postoje detaljni tablični prikazi radova s imenima osoba koje su izvodile istraživanja, na kojim pozicijama i što je pronađeno²⁸. Kroz ovu kampanju radova otkupljen je još dio terena Giovannija Vija za deponiranje materijala²⁹, istražene su mnogobrojne pozicije unutar amfiteatra, prostori uz gotovo sve pilone sve do podnog nivoa, mnogobrojni pregradni zidovi, cirkularni hodnici te veliko stubište koje je s nivoa borilišta vodilo na nivo gornjeg cirkularnog hodnika. Zabilježeni su i mnogobrojni sitni nalazi, kao i tegule s natpisima i kameni utezi. Sav sitni materijal, dio tegula i dva kamena utega poslani su u Trst s popratnim popisima i opisima, dok su veći i teži predmeti djelomično pohranjeni oko Augustova hrama, a neki su ostavljeni

the immediate surroundings of the amphitheatre, to a width of at least four *klafter*.²¹

1819 saw continued work on the excavation of the amphitheatre. Piers 25 to 71 and 11 to 71 were excavated to the original ground level. 632 cubic *klafter* of soil were excavated.²² Land was purchased to a width of two *klafter* to create a path around the amphitheatre from pier 1 to pier 10, and from pier 26 to 63, with the owners receiving compensation for existing plants and walls on these plots.²³

Public procurement for excavation work in 1820 was done in December of 1819,²⁴ but Brüyn waited months for the administration to give its approval. The order finally came in May of 1820.²⁵ That year saw excavation to the outside of the amphitheatre to a width of four *klafter*. A structure described as a *tepidarium* or *sudarium* was identified, found to be in direct contact with pier 11. Unfortunately, the day after the find was not a working day, and it was observed that, “[...] ha però la dispiacenza di dover osservare che la sua scoperta fu contemporanea alla distruzione dei tubi conduttori di cotto, e del selciato, perche li Polensi raffigurando in questo locale il depositio di qualche nascosto tesoro, lo distrussero in un lampo [...]”. The bases of piers 1 to 19 and 26 to 61 were uncovered. No excavation was done around piers 61 to 70 as these lay directly atop the bedrock. It was observed that there was an abrupt rise in the level of the terrain between piers 36 and 37 and between piers 69 and 70. The paving stones of an antique period road were identified, as was a retaining wall that separated the lower terrain to the west side of the amphitheatre from the higher terrain to the east. A channel was found that ran along tower 61–62–63 and followed the curve of the amphitheatre up to pier 49, where it met pier 48 of the next tower, then followed the line of the tower to the middle of the arch between piers 46 and 47, where it joined an underground channel covered with massive antique period slabs up to just in front of pier 55.²⁶

It was decided that year that, in future, there would be no public procurement process for the excavation work, rather that Brüyn would be authorised to himself hire labourers for future work.²⁷

²¹ One *klafter* is equal to about 1.90 m. Four *klafter* is thus 7.6 metres (aTrieste 2024).

²² Almost 4,300 cubic metres.

²³ Report dated 26 October 1819; ASTS, IRGL-AAGG (1819-1823), Busta 103

²⁴ ASTS, IRGL-AAGG (1819-1823), Busta 103

²⁵ ASTS, IRGL-AAGG (1819-1823), Busta 103

²⁶ Reports dated 23 July 1820, 10 August 1820, and 19 September 1820, ASTS, IRGL-AAGG (1819-1823), Busta 103

²⁷ Report dated 20 August 1820, ASTS, IRGL-AAGG (1819-1823), Busta 103

²⁴ ASTS, IRGL-AAGG (1819-1823), Busta 103

²⁵ ASTS, IRGL-AAGG (1819-1823), Busta 103

²⁶ Izvještaji od 23. srpnja 1820., 10. kolovoza 1820. i od 19. rujna 1820., ASTS, IRGL-AAGG (1819-1823), Busta 103

²⁷ Izvještaj od 20. kolovoza 1820., ASTS, IRGL-AAGG (1819-1823), Busta 103

²⁸ ASTS, IRLD-DPPCo, Busta 16

²⁹ Dopis od 20. kolovoza 1821., ASTS, IRLD-DPPCo, Busta 16

unutar amfiteatra³⁰. Tek u izvještaju od 13. srpnja 1824. saznaje se da su tijekom 1821. godine obavljena i istraživanja u blizini amfiteatra, na privatnom zemljištu, gdje je pronađena podnica od opeke, *opus spicatum*³¹.

Nakon kraće pauze, Bruyn je, odlukom od 5. srpnja 1824., zadužen za nastavak istraživanja amfiteatra³². Dana 24. kolovoza 1824. dovršena je javna nabava za iskopavanje amfiteatra te su započeli radovi. Iskopavanja su napredovala, a izvještajem od 29. listopada 1824. godine Bruyn je obavijestio Namjesništvo u Trstu da je pronađen podzemni kanal ispod borilišta amfiteatra³³. Već za iduću godinu Bruyn je planirao nastavak istraživanja podzemlja. Također je naglasio da *strada postale* (poštanska cesta), budući da je preblizu amfiteatra, onemogućuje potpuno istraživanje vanjskih kanala, prekriva plato amfiteatra te je usmjerena prema gradu pod previše oštrim kutom. Predložio je stoga pomicanje ceste nekoliko klaftera van okruga amfiteatra³⁴. Iako nije pronađena dokumentacija o premještanju ceste, iz izvještaja bez datuma i potpisa vidljivo je da su 1824. godine nastavljena iskopavanja u amfiteatru te da je 1826. pomaknuta cesta koja je prolazila uz njega³⁵.

Sljedećih nekoliko godina, iako se pretpostavlja da su iskopavanja nastavljena, ne nalaze se izvještaji o njima. Dokumentom od 10. listopada 1831. saznajemo da je 29. kolovoza iste godine Bruyn predao izvještaj o istraživanjima³⁶. Međutim, on nije bio zadužen i za nadzor ove kampanje iskopavanja: Antonio Artusi je odabran kao dnevni nadstojnik te je morao pratiti i dokumentirati plaće i istraživanja. Tijekom 1830. godine uprava je odlučila pokušati umanjiti siromaštvo lokalnog stanovništva tako da omogućiti velikom broju osoba zaradu od iskopavanja. Artusi navodi da je 48 dana od 6 ujutro do 9 navečer pratio sveukupno 11.674 osobe (“...stuolo immenso di questi infelici...”) i za svakoga je ispunjavao duple potvrde radi isplate dnevnica. I sam je Artusi od svojeg novca morao kupiti papir, tintu i pisala, ali nije plaćen. Provodilo se u tom periodu iskopavanje podzemlja³⁷, ali ne postoji izvještaj o pronađenim strukturama i nalazima.

We learn of the 1821 investigative works from a report dated 7 July 1822. There are detailed tables showing the works and the names of the persons who performed the investigation, the positions, and what was found.²⁸ In the course of this campaign another purchase of land was made from Mr Giovanni Vio to be used as a dump site.²⁹ Numerous positions within the amphitheatre were investigated: the areas around almost all of the piers to the floor level, many partition walls, the circular corridors, and the large stairway that ran from the arena level to the upper circular corridor. Numerous artefacts were recovered, including tegulae with inscriptions and stone weights. All of the small material, a part of the tegulae, and two stone weights were sent to Trieste with accompanying lists and descriptions, while the larger and heavier objects were stored either at the Temple of Augustus or inside the amphitheatre.³⁰ It was only in a report dated 13 July 1824 that we learn that investigation was also performed in 1821 near the amphitheatre on privately owned land yielding the find of a floor paved with brick laid in the *opus spicatum* technique.³¹

After a brief hiatus a decision dated 5 July 1824 charged Brüyn with the continuation of investigative activities at the amphitheatre.³² Public procurement for the excavation works was completed on 24 August 1824 followed by the commencement of works. Excavation work proceeded and in his report of 29 October 1824 Brüyn notified the Lieutenancy that a subterranean channel had been found under the amphitheatre's arena.³³ Brüyn planned to continue investigation of the subterranean part in the coming year. He also drew attention to the fact that the postal road (“*strada postale*”) ran too near the amphitheatre, thus preventing the complete investigation of the outer channels and covering the plateau on which the amphitheatre stood, and that it turned to the city at an overly sharp angle. He proposed that the road be moved several *klafter* outside of the amphitheatre's perimeter.³⁴ Although no documentation has been found concerning the shifting of the road's route, we see from undated and unsigned reports that excavation work at the amphitheatre continued in 1824, and in 1826 the road that passed alongside it was relocated.³⁵

³⁰ Izvještaj od 26. kolovoza 1821., ASTS, IRL-LL-DPPCo, Busta 16; ASTS, IRGL-AAGG (1819-1823), Busta 103

³¹ ASTS, IRL-LL-DPPCo, Busta 16

³² ASTS, IRL-LL-DPPCo, Busta 16

³³ ASTS, IRL-LL-DPPCo, Busta 16

³⁴ Izvještaj iz siječnja 1825., ASTS, IRL-LL-DPPCo, Busta 16

³⁵ ASTS, IRL-LL-DPPCo, Busta 16

³⁶ ASTS, IRGL-AAGG (1829-1833), Busta 221

³⁷ ASTS, IRGL-AAGG (1829-1833), Busta 221

²⁸ ASTS, IRL-LL-DPPCo, Busta 16

²⁹ Official letter dated 20 August 1821, ASTS, IRL-LL-DPPCo, Busta 16

³⁰ Report dated 26 August 1821, ASTS, IRL-LL-DPPCo, Busta 16; ASTS, IRGL-AAGG (1819-1823), Busta 103

³¹ ASTS, IRL-LL-DPPCo, Busta 16

³² ASTS, IRL-LL-DPPCo, Busta 16

³³ ASTS, IRL-LL-DPPCo, Busta 16

³⁴ Report of January 1825, ASTS, IRL-LL-DPPCo, Busta 16

³⁵ ASTS, IRL-LL-DPPCo, Busta 16

Godine 1831. istraživanja je preuzeo Giovanni Carrara, koji je izvještaje slao Bruynu³⁸. Istraživanja su bila koncentrirana na potpuno otkrivanje centralnog podzemnog prostora i antičku odvodnu instalaciju. Prostor je bio popločan, dugačak 57,9 m, 7,6 m širok i 2,7 m dubok. Strop su podržavala dva reda od 8 pilona i 4 stupa. Elementi su bili različite obrade, što je moglo značiti da su reutilizirani. Pronađeni su i odvodni kanali (Weisshäupl 1892, 5-25; Mader 2011, 5-91).

Ova istraživanja s početka 19. stoljeća, sistematska ako se gledaju iz perspektive perioda u kojem su se provodila, prva su usmjerena na potpuno otkrivanje svih unutarnjih struktura amfiteatra te njegova okruženja, a u cilju potpunog razumijevanja strukture iz arhitektonske, građevinske i utilitarne perspektive.

Slijedi velika stanka u istraživanju amfiteatra. Iz izvještaja od 27. listopada 1865. saznajemo da je amfiteatar ponovno zapušten (Mader 2011, 5-91). Iz svih kasnijih izvještaja vidljivo je da se opet razmišljalo o arheološkim istraživanjima u unutrašnjosti građevine, što je dokaz da je prostor ponovno zatrpan. Dugi period, osim što je vratio spomenik u takvo stanje, učinio je i da dokumentacija i saznanja o istraživanjima od 1815. do 1831. godine padnu u zaborav.

Godine 1891. profesor Franz Swida³⁹ izvješćuje Središnje povjerenstvo o recentnim iskopavanjima unutar amfiteatra. Radovi su počeli 3. svibnja i dovršeni 15. lipnja, a troškove je pokrio grad. Otkriven je put koji je od južnog ulaza vodio prema borilištu. Pronađena je djelomično čvrsta podnica, a mjestimice i kamene podne ploče, no uz samo borilište ploče su

Although it is presumed that excavation work continued over the following years we have no reports to that effect. In a document dated 10 October 1831 we learn that on 29 August of that year Brüyn submitted a report on the investigative work.³⁶ He, however, was not charged with the supervision of this excavation campaign; Antonio Artusi was chosen as the daily site superintendent and was charged with overseeing and documenting wages and investigative works. In 1830 the administration made an effort to alleviate the poverty of the local population by hiring a large number of people to earn money by doing excavation work. Artusi notes that over a period of 48 days, from 6 in the morning to 9 in the evening, he oversaw in all 11,674 persons (“[...] stuolo immenso di questi infelici [...]”) filling out duplicate confirmation slips for all for the payment of day wages. Artusi purchased paper, ink, and writing instruments out of pocket, but was not paid. This period saw excavation of the subterranean area,³⁷ however there are no reports on identified features and artefacts.

In 1831 the investigative work was taken over by Giovanni Carrara, who submitted reports to Brüyn.³⁸ The investigative work was focused on fully uncovering the central subterranean area and the antique period drainage installations. The area was paved, had a length of 57.9 m, was 7.6 m wide, and 2.7 m deep. The ceiling was supported by two rows of eight piers and four columns. The elements exhibited varying stonework, which might indicate their reuse. Drainage channels were also identified (Weisshäupl 1892, 5-25; Mader 2011, 5-91).

This investigative work of the early 19th c.—systematic if seen from the perspective of the period in which it was performed—was the first such effort aimed at fully uncovering all internal structures of the amphitheatre and of its surroundings, with the objective of fully understanding the structure from the architectural, building, and utilitarian perspectives.

This was followed by a significant hiatus in the investigation of the amphitheatre. From a report dated 27 October 1865 we learn that the amphitheatre was once again untended (Mader 2011, 5-91). From all of the later reports it is evident that there was again consideration given to undertaking archaeological investigation inside the edifice, which indicates that the area had once again been buried. This extended period, besides once again putting the monument in this condition, also had the

³⁸ Danas nije poznato gdje su izvještaji Carrare i Bruyna, ali krajem 19. stoljeća tadašnji konzervator Rudolf Weisshäupl imao ih je mogućnost vidjeti u uredima pulske gradske uprave; već je tada u potpunosti nedostajala grafička dokumentacija na koju se pozivaju (Weisshäupl 1892, 5-25).

³⁹ Franz Swida (Trst, 7. srpnja 1852. – Graz, 14. prosinca 1939.). Swida je 1854. došao u Graz, gdje je pohađao gimnaziju te studirao povijest i latinski od 1869. do 1873. Navodno je 1872. već predavao u gimnaziji u Trstu, a 1873. dobio je mjesto zamjene u gimnaziji u Grazu, gdje je predavao povijest i zemljopis. Od 1887. bio je dopisnik Središnjeg povjerenstva za primorski kraj. Od 1877. bio je i član ispitnog povjerenstva za opće pučke i pučke škole. U periodu 1890. – 94. bio je ravnatelj Državne gimnazije u Pulji, a 1894. – 97. Državne gimnazije u Trstu. Potom je obnašao dužnost državnog školskog nadzornika do 1907. godine, za srednje škole kao i njemačke osnovne i srednje škole u Trstu. Godine 1908. bio je predsjednik radnog odbora Jadranske izložbe koja je uspješno održana u Grazu te je sljedećih godina održao zapažena predavanja o primorju. Od 1910. bio je predsjednik vijeća za siročad i skrbništvo gradske oblasti Graz, a od 1918. stalni predstavnik skrbničke vlasti u stručnom i savjetodavnom odboru, kao i zamjenik člana uprave za pomoć siromašnima i dobrobit djece (Österreichisches Biographisches Lexikon 1, 2022).

³⁶ ASTS, IRGL-AAGG (1829-1833), Busta 221

³⁷ ASTS, IRGL-AAGG (1829-1833), Busta 221

³⁸ We do not now know where the reports of Carrara and Brüyn are, but late in the 19th c. then conservator Rudolf Weisshäupl was able to examine them in the offices of the Pula city administration; even then the graphical documentation which they cite was entirely absent (Weisshäupl 1892, 5-25).

bile u potpunosti izgubljene. Swida je smatrao da je borilište bilo nepopločano te je otkrio i centralni prostor ispod borilišta. Očigledno je da je dokumentacija o istraživanjima s početka 19. stoljeća bila nedostupna. Započela su i istraživanja struktura gledališta prema brdu, čime su ponovno otkriveni i cirkularni hodnici, platforme i stubišta (Swida 1891, 237).

Neovisno o ovim istraživanjima, gradska uprava obavijestila je 1891. Pokrajinski odbor u Puli da su osobe koje se zanimaju za konzervaciju povijesnih spomenika Pule već više puta naglasile da bi trebalo raščistiti i iskopati unutrašnjost amfiteatra, gdje su zatrpani ostaci zidina, kanala i sl., te ih predstaviti ljudima, kako slučajnim prolaznicima, tako i poznavateljima povijesti, i dati bolju sliku same građevine. Ovo se pitanje naglašavalo upravo u tom trenutku i zato što se moglo razmotriti da iskopana zemlja bude deponirana na terenu gdje se uređivao park "Maria Valeria"⁴⁰. Temeljem poziva Pokrajinskog odbora sastali su se već sljedećeg mjeseca unutar Arene carski kraljevski pokrajinski kapetan (*I. R. Capitano distrettuale*) Alberto Conti, gradski savjetnik Leopoldo Marinoni, ravnatelj Kraljevske gimnazije Franz Swida i gradski inženjer dr. Depangher. Odlučeno je započeti s raščišćavanjem materijala, zemlje i ostataka zidova iz unutrašnjosti amfiteatra, ne bi li se otkrili zidovi. Iskoristili su ponudu Grada Pule da o svom trošku prenese iskopani materijal za bonifikaciju terena trga Nimfeja, gdje se trebao formirati park. Komisija je odlučila da prije iskopavanja treba pokositi teren do nivoa zemlje. Iskopavanja su trebala početi na južnoj strani i ići prema zapadnoj. Posebno je naglašena potreba za pažnjom prilikom iskopavanja oko preostalih antičkih zidova, da ih se ne bi oštetilo. U početku nije trebalo biti više od četiri radnika. Po prijedlogu kapetana Contija, prof. Swida i prof. Benedetti zaduženi su za arheološki nadzor, a inženjer Depangher za tehnički nadzor⁴¹. Središnje povjerenstvo odobrilo je 29. svibnja 1891. da se zemlja koja bude iskopana prilikom čišćenja unutrašnjosti amfiteatra deponira na terenu gdje se uskoro trebao urediti park⁴². Međutim, iskopavanja zbog ekonomskih problema nisu odmah počela. Tek nakon što su djelomično dobivena sredstva od Ministarstva bogoštovlja i nastave 1893. godine⁴³ i kada je napokon 1894. godine gradska uprava shvatila da bi korištenjem zemlje iz amfiteatra za uređenje parka i bonifikaciju terena kod uvale Al Ponte (Punta) uštedjela novac, s obzirom da bi kupnja materijala za nasip bila mnogo

effect of abandoning to oblivion the documentation and insights gained from the investigations of 1815 to 1831.

In 1891 professor Franz Swida³⁹ submitted a report to the Central Commission on recent excavation work inside the amphitheatre. Works were launched on 3 May and completed on 15 June, with the costs covered by the city. The way from the south entrance to the arena was uncovered. A partially firm flooring was identified, and sporadic paving stones, however along the arena the paving stones were entirely lost. Swida posited that the arena was not paved and uncovered the central area under the arena. It is evident that the documentation from the investigations of the early 19th c. was not available. Investigation was also undertaken of the seating area (*cavea*) towards the rising terrain, which once again uncovered the circular corridors, platforms, and stairways (Swida 1891, 237).

Independent of these investigations the city administration in 1891 notified the Provincial Committee in Pula that persons interested in the conservation of historical monuments in Pula had on multiple occasions emphasised that the interior of the amphitheatre, where there are buried remains of walls, channels and similar features, should be cleared and excavated and presented to the wider public, both casual passers-by and those knowledgeable in history, thus presenting the edifice in a better light. The matter was raised at the time because of the opportunity that had presented itself to dump excavated soil on the land where the Maria Valeria park was being developed.⁴⁰ Following on the call of the Provincial Committee a meeting was held the following month at the arena site bringing together the imperial and

³⁹ Franz Swida (Trieste, 7 July 1852–Graz, 14 December 1939). Swida came to Graz in 1854, where he attended the gymnasium and studied history and Latin from 1869 to 1873. By 1872 he was allegedly teaching at the gymnasium in Trieste, and was transferred to the gymnasium in Graz in 1873 where he taught history and geography. As of 1887 he served as a correspondent of the Central Commission for the coastal lands. From 1877 he sat on the examination board for the general elementary and middle schools. From 1890 to 1894 he served as principal of the state gymnasium in Pula, and from 1894 to 1897 of the state gymnasium in Trieste. He later held the post of state school inspector through to 1907 for the secondary and German-language primary and secondary schools in Trieste. In 1908 he served as president of the working committee of the Adriatic Exhibition successfully staged in Graz, and in the following year staged well-received lectures on the coastal region. From 1910 he served as president of the council for orphans and custodianship for the municipal district of Graz, and from 1918 was the permanent representative for custodianship authorities for a vocational and advisory committee, and a deputy member of the administration for poverty relief and child welfare (Österreichisches Biographisches Lexikon 1, 2022).

⁴⁰ Official letter dated 26 April 1891, DAPA 40, box 5

⁴⁰ Dopis od 26. travnja 1891., DAPA 40, kutija 5

⁴¹ Dopis od 23. svibnja 1891., DAPA 40, kutija 5

⁴² DAPA 40, kutija 5

⁴³ Dopis od 21. travnja 1893., AMI DOK-2.11, 1893.

Sl. 5 Crtež urušenih lukova prije rekonstrukcije (preuzeto iz Bradanović 2012).
Fig. 5 Drawing showing collapsed arches pre-reconstruction (from: Bradanović 2012).

skuplja⁴⁴, odlučeno je tijekom 1895. započeti istraživanja. Ponovno su bila usmjerena prema otkrivanju centralnog prostora Arene i podzemnih prostora te na zidove potkonstrukcije gledališta (Mader 2011, 5-91).

Iskopavanja u i oko amfiteatra bila su sve rjeđa i manjeg opsega. Iz godišnjih računa koji su dostavljani Namjesništvu u Trstu vidljivo je da su se provodila svake godine, ali nema izvještaja o njima. Godine 1909. istražuje se Via Flavia (Flavijevska ulica) u blizini amfiteatra. Pronađeni su kameni blokovi i greda za koje se smatralo da pripadaju amfiteatru te su smješteni unutar građevine. Otkriveno je tada i antičko popločenje ulice te dio prizemnih lukova na istočnoj strani građevine (Gnirs 1909; Gnirs, 1911). Godine 1912. raščišćen je prostor glavnog sjevernog ulaza (Gnirs 1913) i to je posljednji pisani izvor o istraživanjima amfiteatra za vrijeme Druge austrijske uprave u Puli.

⁴⁴ Dopis od 30. siječnja 1894., AMI DOK-2.2

royal district captain (I. R. Capitano distrettuale) Alberto Conti, the city advisor Leopoldo Marinoni, the principal of the royal gymnasium Franz Swida, and city engineer Dr Depangher. They decided to move forward with the clearing of the material, soil, and remains of walls in the interior of the amphitheatre with the aim of uncovering the walls. They took the City of Pula up on its offer to bear the costs of the transport of the excavated material for the amelioration of the terrain at the Nymphaeum square, where a park was to be created. The commission decided that the terrain was to be cleared of vegetation to the level of the soil prior to excavation work. The excavation was to start from the south side and proceed westwards. It was particularly highlighted that care must be exercised when excavating around the surviving antique period walls in order that they not be damaged. Initially there was to be no more than four labourers involved. Captain Conti proposed that Swida and Benedetti, also a teacher, be charged with the archaeological supervision, while Depangher would be responsible for technical oversight.⁴¹ On 29 May 1891 the Central Commission approved the dumping of soil excavated in the course of the clearing of the interior of the amphitheatre on the land that was soon to be converted into a park.⁴² Economic difficulties, however, delayed the start of excavation. It was only after a part of the funding was provided through the ministry for religion and education affairs in 1893⁴³ and when it was finally understood in 1894 by the city administration that the use of soil removed from the amphitheatre for the development of the park and the amelioration of the terrain at the Punta (Al Ponte) cape would result in savings, given that the purchase of material for the formation of an earthen bank would be much more costly⁴⁴, that the decision was made in the course of 1895 to launch investigative works. Again, these were focused on uncovering the arena area and of the walls of the seating area substructure (Mader 2011, 5-91).

Excavation work in and around the amphitheatre was increasingly less frequent and of lesser scale. From the annual invoices submitted to the Lieutenancy we see that they were performed every year, but there are no reports detailing them. The Via Flavia (Flavijevska street) near the amphitheatre was investigated in 1909. Stone blocks and beams were recovered, deemed to be from the amphitheatre and deposited within its bounds. Also uncovered were antique period road paving stones and a part of the ground level arches to the east side of

⁴¹ Official letter dated 23 May 1891, DAPA 40, box 5

⁴² DAPA 40, box 5

⁴³ Official letter dated 21 April 1893, AMI DOK-2.11, 1893

⁴⁴ Official letter dated 30 January 1894, AMI DOK-2.2

KONZERVACIJA, RESTAURACIJA I OSTALI RADOVI

Prilikom prvog obilaska amfiteatra Nobile je uočio nekoliko pozicija koje je trebalo hitno konzervirati ne bi li se spomenik sačuvao od daljnjeg propadanja. Troškovnikom od 21. veljače 1816. iznio je procjenu troška radova potrebnih za rekonstrukciju dvaju lukova, odnosno onih između pilona 36–37 i 37–38, čemu je priložio i crteže zatečene situacije (Bradanić 2012, 41–48) te projekt rekonstrukcije. Za zahvate je trebalo pribaviti oko 1302 kubne stope⁴⁵ kamena iz kamenoloma na Brijunima, koji bi morem dostavili do amfiteatra ne bi li ga na licu mjesta klesarski oblikovali za potrebne dijelove arhitrava i okvira, a ugradio bi ga kamenoklesar Valentino Valle iz Trsta⁴⁶. Valle⁴⁷ je krenuo iz Trsta u Pulu krajem ožujka odnosno početkom travnja iste godine, u cilju obavljanja potrebnih restauracija na dva luka amfiteatra. Naglašeno je da mu se pruži pomoć u slučaju potrebe jer se radi o vrlo važnim restauracijama⁴⁸.

Iako je Nobile inzistirao na kamenu iz lokalnih kamenoloma, konkretno brijunskih, iz dopisa Okružnoj upravi u Trstu saznajemo da je Valle tražio da mu se omogući nabava kamena iz kamenoloma u Vrsaru, po cjeniku koji se primjenjivao za ostale okružne radnike⁴⁹. U svibnju iste godine Valle je potvrdio troškove radova od 1952 forinte, od čega bi odmah naplatio 1900 te bi posao bio dovršen do zime. Međutim, Nobile je inzistirao da se unaprijed isplati 1750 forinta, dok je ostatak morao ostati kao garancija za dobro izvedene poslove. Polog bi bio isplaćen tek nakon Nobileove kontrole zahvata i kada bude potvrđeno da je korišten kamen iz kamenoloma na Brijunima⁵⁰. Zahvati su dovršeni tijekom prve polovice 1817. godine, ali sredinom te godine Nobile još nije imao prilike provjeriti njihovu kvalitetu⁵¹. Nakon konačnog uvida Nobile nije bio zadovoljan kvalitetom radova te je naložio popravak uočenih nedostataka. Završno, nije poznato je li Valle koristio kamen brijunskih kamenoloma ili onaj iz Vrsara.

Nedostatke nije imao priliku popraviti sve do svojeg ponovnog dolaska u Pulu radi novih radova konzervacije amfiteatra 1821. godine. Iako Nobile nije bio zadovoljan

the building (Gnirs 1909; Gnirs 1911). The area of the primary northern entrance was cleared in 1912 (Gnirs 1913) and this is the last written source concerning the archaeological investigation of the amphitheatre under the second Austrian administration of Pula.

THE CONSERVATION, RESTORATION, AND OTHER WORK

During his first tour of the amphitheatre Nobile observed a number of positions that required urgent conservation if the monument was to be secured against further deterioration. In the cost estimate of 21 February 1816, he gave his assessment of the costs of works necessary for the reconstruction of two arches, those between piers 36 and 37 and between piers 37 and 38, to which he appended drawings of the situation as found (Bradanić 2012, 41–48) and of a reconstruction design. The interventions required the procurement of about 1,302 cubic feet⁴⁵ of stone from the quarries on the Brijuni islands, to be delivered to the amphitheatre by sea for dressing on site to shape them into the forms required for parts of the architrave and frame, to be installed by stonemason Valentino Valle of Trieste.⁴⁶ Valle⁴⁷ travelled from Trieste to Pula in late March or early April of that year to undertake the necessary restoration work on two of the amphitheatre's arches. It was emphasised that he was to be provided any required assistance in light of the critical nature of the restoration work.⁴⁸

Although Nobile insisted on stone from local quarries, concretely those on the Brijuni islands, we learn from official correspondence from the district administration in Trieste that Valle requested that he be permitted to procure stone from the quarry in Vrsar at prices applicable to other district labourers.⁴⁹ In May of that year Valle confirmed costs for works in the amount of 1,952 forints, of which he would take payment up front of 1,900 forints and would complete the work by the winter. Nobile, however, insisted that only 1,750 forints be paid up front, with the rest held back as a guarantee of the proper performance of works. The balance would be paid following Nobile's examination of the intervention and when confirmation was given that stone from the quarries on the Brijuni islands had

⁴⁵ Jedna kubna stopa/piede odgovara otprilike 0,03 kubna metra (aTrieste, 2024).

⁴⁶ ASTS, IRL-DRPPCo, Busta 16

⁴⁷ Valentino Valle (1775. - 1850.), iz Udina. Počinje svoju aktivnost kao kamenoklesar, ali postaje jedan od najsposobnijih poduzetnika Trsta sredinom 19. stoljeća (Pavan 1998, 377–435).

⁴⁸ Pismo od 31. ožujka 1816., ASTS, IRL-DRPPCo, Busta 16

⁴⁹ Pismo od 2. travnja 1816., ASTS, IRL-DRPPCo, Busta 16

⁵⁰ Pismo od 18. svibnja 1816., ASTS, IRL-DRPPCo, Busta 16

⁵¹ Pismo od 1. srpnja 1817., ASTS, IRL-DRPPCo, Busta 16

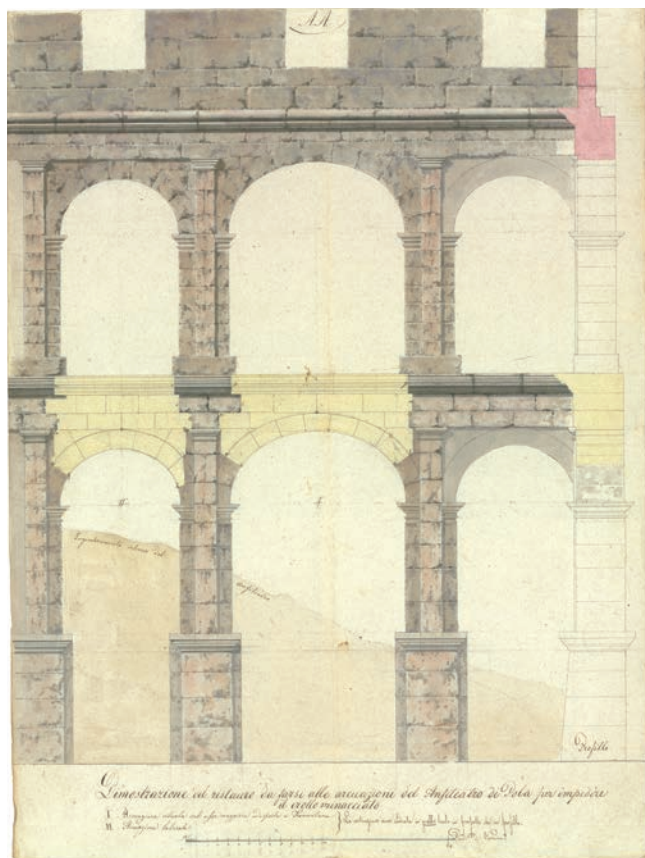
⁴⁵ One cubic foot is equal to about 0.03 cubic metres (aTrieste, 2024).

⁴⁶ ASTS, IRL-DRPPCo, Busta 16

⁴⁷ Valentino Valle (1775–1850) of Udine. A stonemason who went on to become one of Trieste's most capable entrepreneurs of the mid-19th c. (Pavan 1998, 377–435).

⁴⁸ Letter dated 31 March 1816, ASTS, IRL-DRPPCo, Busta 16

⁴⁹ Letter dated 2 April 1816, ASTS, IRL-DRPPCo, Busta 16

Sl. 6 Pogled i presjek lukova od pilona 36 do 38, s Nobileovim prijedlogom restauracije, bez godine i autora (ASTS, IRGL-AAGG (1819-1823), Busta 103).

Fig. 6 Elevation and section of arches from pier 36 to pier 38, with Nobile's restoration proposal, no year or author indicated (ASTS, IRGL-AAGG (1819-1823), Busta 103).

obavljenim radovima, Valle je glasio za najboljeg kamenoklesara koji je ujedno imao umjetničkog duha i koji bi mogao obavljati radove na antičkim spomenicima, stoga je ponovno odabran, uz puno povjerenje da će ispraviti loše izvedene detalje iz 1817. godine⁵². Ovom su prilikom zamijenjeni sljedeći kamena blokovi: jedan blok između pilona 27-28; četiri kamena bloka između pilona 30-31 te dva kamena bloka između pilona 31-32⁵³. Drugi dopis navodi da treba popraviti i luk 28-29, koji je zajedno s ostalim već navedenim prijetio urušavanjem⁵⁴.

Godine 1825., uz izvještaj o iskopavanjima i projekciju budućih zahvata, Bruyn je opisao kako ciklusi smrzavanja utječu na propadanje otkrivenih zidova, koji su se u tek nekoliko godina pretvorili u ruševine i hrpe nepovezanog kamena. Stoga je predložio da se istraženi zidovi unutar amfiteatra prekriju vrstom terazzo podnice. Također je

been used.⁵⁰ The works were completed in the first half of 1817 but by the middle of that year Nobile had as yet not had an opportunity to assess the quality of the work.⁵¹ Following the final examination Nobile was not satisfied with the quality of the work and ordered the remedy of the observed defects. Finally, it remains unknown whether or not Valle used stone from the Brijuni or Vrsar quarries.

No opportunities presented themselves to effect the repairs until Valle's repeated visit to Pula for new conservation works at the amphitheatre in 1821. Notwithstanding Nobile's dissatisfaction with the works as performed, Valle was considered a first rate stonemason, possessing a good sense of the aesthetic, fully capable of working on antique period monuments, and whose services were, thus, once again engaged with full confidence that he would remedy the details unsatisfactorily executed in 1817.⁵² These works saw the replacement of the following blocks of stone: one block between piers 27 and 28, four blocks between piers 30 and 31, and two blocks between piers 31 and 32.⁵³ Another official letter notes that repairs were also to be effected to arch 28-29, which, besides those already mentioned, was under threat of collapse.⁵⁴

In his 1825 report on excavation work and projections for future interventions Brüyn described how the freeze-thaw cycle impacted the deterioration of the uncovered walls, which had in the span of a few years become little more than ruins and heaps of unbound stone. He thus proposed that the investigated walls within the amphitheatre be covered with a type of terrazzo flooring. He also described how investigated areas collapsed as a result of water ingress and freezing, and proposed creating retaining walls to secure these situations. Finally, he noted that, to this end, the previous October had seen the construction of thirteen transversal buttresses at the upper circular corridor and another three in one of the uncovered rooms.⁵⁵

Following the establishment (in 1852) of a local conservation office in Pula an examination of the condition of the amphitheatre was commissioned to facilitate the development of a restoration design.

⁵⁰ Letter dated 18 May 1816, ASTS, IRL-LL-DPPCo, Busta 16

⁵¹ Letter dated 1 July 1817, ASTS, IRL-LL-DPPCo, Busta 16

⁵² Report dated 20 August 1820, ASTS, IRGL-AAGG (1819-1823), Busta 103

⁵³ Report dated 30 October 1821, ASTS, IRL-LL-DPPCo, Busta 16

⁵⁴ Letter dated 7 July 1822, ASTS, IRGL-AAGG (1824-1828), Busta 164

⁵⁵ Report of January 1825, ASTS, IRL-LL-DPPCo, Busta 16

⁵² Izvještaj od 20. kolovoza 1820., ASTS, IRGL-AAGG (1819-1823), Busta 103

⁵³ Izvještaj od 30. listopada 1821., ASTS, IRL-LL-DPPCo, Busta 16

⁵⁴ Pismo od 7. srpnja 1822., ASTS, IRGL-AAGG (1824-1828), Busta 164

opisao kako se istraženi prostori uslijed vode i smrzavanja urušavaju te predložio zidanje podzida kojima bi se osigurale takve situacije. Završno, napomenuo je da je tijekom proteklog listopada u tu svrhu izgrađeno trinaest poprečnih kontrafora u gornjem cirkularnom hodniku i još tri u jednoj od otkrivenih prostorija⁵⁵.

Nakon formiranja lokalnog konzervatorskog ureda u Puli (1852. godine) naručen je uvid u stanje amfiteatra ne bi li se mogao izraditi projekt restauracije. U Pulu je upućen inženjer Giovanni Righetti⁵⁶, koji je izradio tehničko mišljenje o stanju i potrebnim restauracijama. Righetti u svojem mišljenju opisuje kako su u kamene blokove pilona uklesani mali kanali u koje je lijevano olovo da bi se učvrstili željezni klinovi koji su međusobno spajali blokove. Upravo ti kanali omogućili su krađu ono malo olova što se tamo nalazilo, čime je spomenik teško oštećen s obzirom da su gotovo svi kamene blokovi dubinski otučeni na uglovima i spojevima. Vanjski plašt nije bio u potpunosti očuvan, na dijelovima su nedostajali spojevi, negdje i gređe iznad arkada, posebno dio između lukova⁵⁷ 9 i 10 te iznad luka 73 obližnjeg tornja.

U najlošijem stanju bili su piloni između lukova 9 i 10 te 11 i 12, drugog reda, kutni pilon luka 78 u prizemnom dijelu, kao i piloni između lukova 24 i 25 te 26 i 27. Ovim pilonima nije prijetilo urušavanje, ali bili su u lošem stanju i mogli su se lako urušiti, stoga ih je trebalo što prije ojačati. Na tada priloženim nacrtima, nažalost izgubljenim, bilo je prikazano da su centri težišta strukture još u dobrom stanju te da su glavni zahvati usmjereni samo na učvršćivanje lukova umetanjem novih kamenih blokova, uz učvršćivanje željeznim spojnicama. Piloni 11-12, 24-25 i 26-27 nosili su težinu čitave gornje strukture, dok su se iznad pilona 9-10 nalazila dva kamena bloka već pomaknuta uslijed jakog vjetra; jedino što ih je držalo na mjestu bila je struktura iznad njih. Righetti je predložio njihovo

Engineer Giovanni Righetti⁵⁶ was sent to Pula where he drew up his technical findings on the condition and the necessary restoration work. In his findings Righetti described small channels carved into the stone blocks of the piers into which lead was poured in order to secure iron cramps used to join neighbouring blocks. These channels, however, made possible the past despoilment of these meagre quantities of lead, whereby the monument was seriously damaged given the deep breakage done in the process at the corners and joints of the stone blocks. The outer shell was not entirely preserved, with missing joints in areas, in some places even the entablature above the arcades, in particular the section between arches⁵⁷ 9 and 10, and above arch 73 of the nearby tower.

The piers between arches 9 and 10 and between arches 11 and 12, second tier, the corner pier of arch 78 at the ground level, and the piers between arches 24 and 25 and arches 26 and 27 were in the worst condition. There was no immediate threat of collapse to these beams, but they were in poor condition and could easily be collapsed, thus they required reinforcement as soon as possible. On the appended drawings of the time, unfortunately now lost, it was evident that the centres of gravity of the structures were still good and that the primary interventions were aimed only at strengthening the arches by the insertion of new stone blocks and reinforcing them with iron cramps. Piers 11-12, 24-25 and 26-27 carried the load of the superstructure above, while above piers 9-10 there were two stone blocks shifted out of place by strong wind; the only thing holding them in place was the structure above them. Righetti proposed moving them back into their original positions and, using timber scaffolding, inserting a stone slab secured with an iron cramp into the original stone.

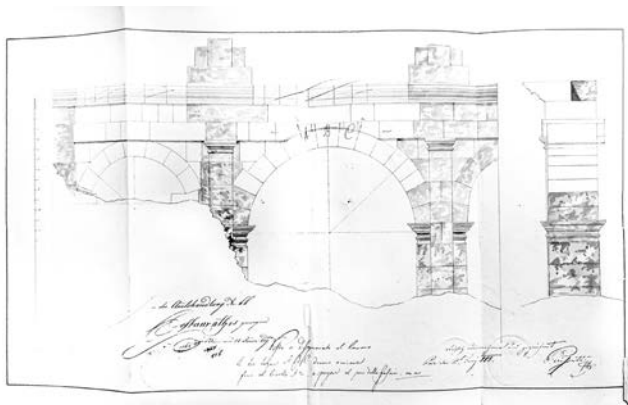
⁵⁵ Izvještaj iz siječnja 1825., ASTS, IRL-LL-DPPCo, Busta 16

⁵⁶ Giovanni Righetti (Trst, 4. srpnja 1827. – Trst, 23. prosinca 1901.). Studirao je na Akademiji u Veneciji, 1845. – 48. na Politehničkom institutu u Beču (strojarstvo) te u Padovi. Profesionalnu karijeru započeo je kao asistent u Gorici i Trstu te se bavio restauracijama javnih zgrada i spomenika. Nakon deset godina napustio je državnu službu i radio kao slobodni arhitekt. U Trstu je izgradio brojne privatne i javne zgrade i pokazao se izuzetno vješt u praktičnoj primjeni raznih stilova. Od 1876. bio je konzervator za Trst i Istru, a imenovalo ga je Središnje povjerenstvo (Österreichisches Biographisches Lexikon 2, 2022).

⁵⁷ Righetti koristi numeraciju kojom brojeve povezuje s lukovima, a ne s pilonima, što je bio slučaj kod Nobileove numeracije koja je dokumentirana i nacrtima. S obzirom da nedostaju nacrti iz ovog razdoblja, nije moguće sa sigurnošću utvrditi kojim je redoslijedom Righetti numerirao lukove. Neovisno o korištenoj numeraciji, teško ju je pratiti jer Righetti spominje i brojeve veće od broja 72.

⁵⁶ Giovanni Righetti (Trieste, 4 July 1827–Trieste, 23 December 1901). Studied at the academy in Venice, from 1845 to 1848 at the polytechnical institute in Vienna (mechanical engineering), and in Padua. He began his teaching career as an assistant in Gorica and Trieste, and was active in the restoration of public buildings and monuments. He left the civil service after a ten-year stint to work as a freelance architect. In Trieste he designed numerous private and public buildings and showed himself to be exceptionally skilled in the practical application of a variety of styles. From 1876 he held the post of conservator for Trieste and Istria, appointed to the position by the Central Commission (Österreichisches Biographisches Lexikon 2, 2022).

⁵⁷ Righetti used a numbering system that assigned numbers to the arches, unlike Nobile's system which numbered the piers and which was documented with drawings. Given that we have no drawings from this period we cannot confidently determine the sequence used by Righetti in numbering the arches. Irrespective of the numbering system used we cannot easily follow the sequence as Righetti gives numbers greater than 72.

Sl. 7 Pogled i presjek lukova od pilona 36 do 37, izradio Perisutti 1818. godine, ovjeren 1819. godine, s Nobileovim komentarima za ispravno oblikovanje tri kamena bloka A, B i C (Pavan 1998; ASTS, IRGL-AAGG (1824-1828), Busta 164).

Fig. 7 Perisutti's 1818 elevation and section of arches from pier 36 to pier 37, certified in 1819, with Nobile's commentary as to the proper shaping of three stone blocks (A, B, and C) (Pavan 1998; ASTS, IRGL-AAGG (1824-1828), Busta 164).

vraćanje u izvornu poziciju te, uz pomoć drvene skele, umetanje kamene ploče učvršćene željeznom stegom u izvorni kamen.

Manje hitni zahvati odnosili su se na obnovu kamenih blokova lukova, zatim čišćenje trave i grmlja koji su rasli među kamenjem, a predložio je i ispunjavanje i injektiranje pukotina i praznina Portland cementom i kamenim ulomcima⁵⁸.

Upravo za te manje hitne zahvate već 23. srpnja 1862. Righetti je podnio vrlo detaljan troškovnik, koji se odnosio na razne blokove lukova prvog i drugog reda koji su bili istrošeni i trebalo ih je zamijeniti. Predmet zahvata trebali su biti lukovi 37, 40, 42, 43, 47, 50, 53, 55, 57, 58, 64 i 65 iz prvog reda i luk 71 iz drugog reda. Ukupno se radilo o 22 kamena bloka. Za izvođenje zahvata trebalo je poduprijeti lukove u cilju njihova osiguranja, izraditi skele, odstraniti oštećene blokove te ih zamijeniti novima. Novi su kameni blokovi morali biti obrađeni u skladu s antičkim i povezani u cjelinu željeznim šipkama. Velike šupljine i pukotine na pilonima trebalo je zapuniti Portland cementom, pijeskom i ulomcima kamena te to održavati vlažnim tjedan dana. Trebalo je injektirati šupljine kod lukova 64, 65 i 69 iz prvog reda. Završno je predloženo čišćenje raslinja i odvajanje napuknutih blokova koji su prijetili otpadanjem, čupanje korijenja koje je uraslo među kamene blokove te odstranjivanje sve zaostale zemlje⁵⁹. Ipak, nije poznato jesu li predloženi zahvati i izvedeni.

⁵⁸ Izvještaj od 16. lipnja 1862., ASTS, IRL-LL-AAPP (1850-1918), Busta 60

⁵⁹ ASTS, IRL-LL-AAPP (1850-1918), Busta 60

Urgent small-scale interventions pertained to the renovation of the stone blocks of the arches, and the removal of grass and shrubs growing out from between the blocks of stone, and Righetti further proposed that cracks and cavities be filled/injected with Portland cement and fragments of stone.⁵⁸

It was for these urgent minor interventions that Righetti on 23 July 1862 submitted a very detailed cost estimate, pertaining to various blocks of the arches of the first and second tiers which had deteriorated and required replacement. These interventions pertained to arches nos. 37, 40, 42, 43, 47, 50, 53, 55, 57, 58, 64 and 65 of the first tier, and arch 71 of the second tier. In all this amounted to 22 stone blocks. Performance of the interventions required bracing the arches to secure them, building scaffolding, removing the damaged blocks, and replacing them with new blocks. The new stone blocks were to be dressed in keeping with the antique period blocks, and joined using iron bars. Large cavities and cracks on piers were to be filled with a mix of Portland cement, sand, and fragments of stone and kept moist for one week. The cavities at arches 64, 65, and 69 of the first tier were to be thus injected. Finally, it was proposed that vegetation be cleared, that cracked blocks in danger of falling off be detached, and that roots that had penetrated between the stone blocks be removed along with any remaining soil.⁵⁹ It remains unknown if the proposed interventions were in fact performed.

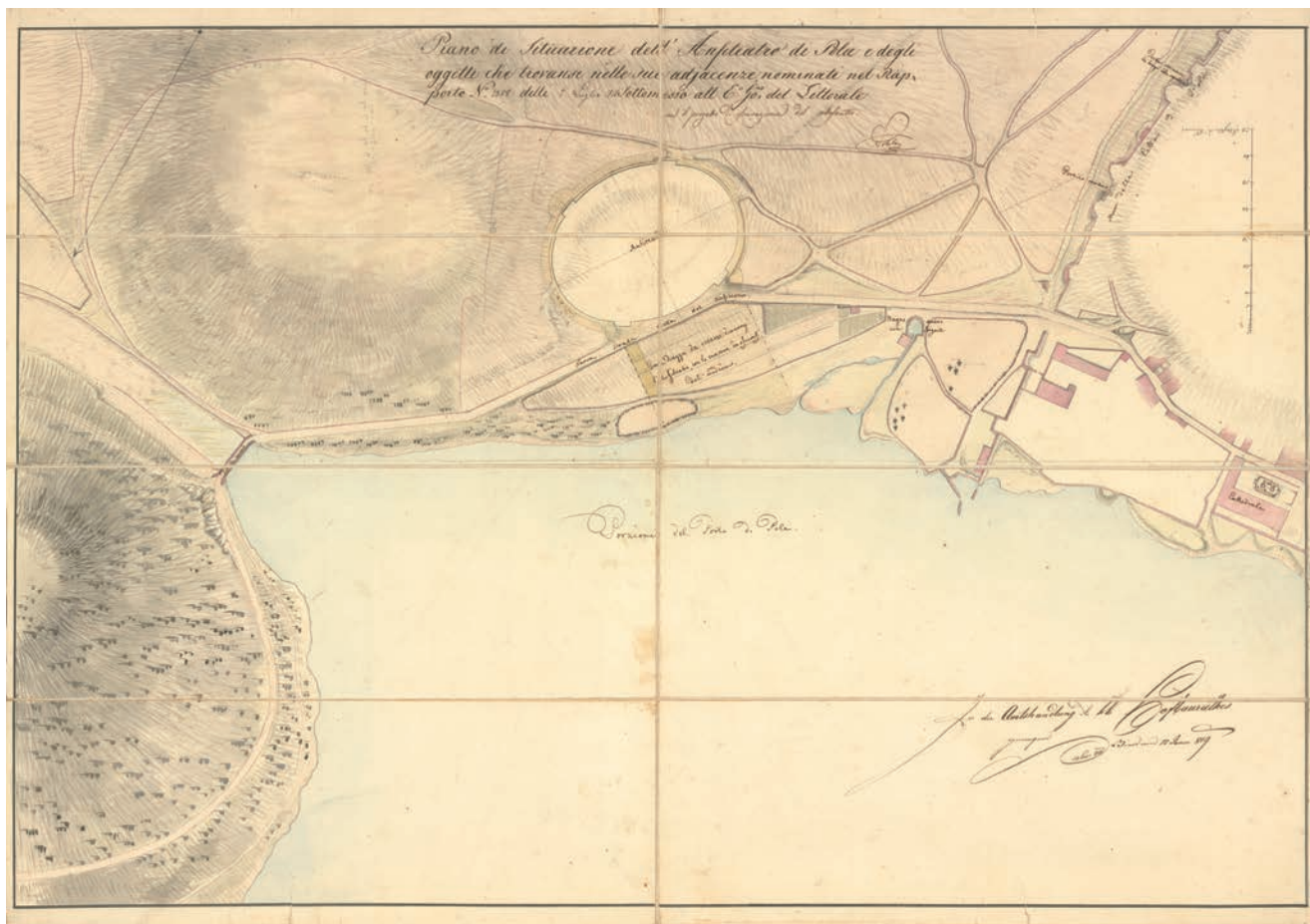
Restoration works on the stone shell of the amphitheatre and its internal walls were initiated in the 1880s and 1890s aimed at preserving the entirety of the edifice.

The proposed interventions for the year 1886 involved the removal, using scaffolding, of 16 damaged stone blocks of the piers to the west side and nine from the east side and their replacement with new blocks to be bonded with cement-based mortar. Further, it was proposed that as many of the cavities present in the shell of the structure that could be reached with the existing scaffolding be filled with a mix of cement and stone fragments. It was emphasised that there were numerous cavities in the shell of the edifice at places once occupied by iron cramps and poured lead and that they should be gradually—from year to year and as conditions permitted—filled in the above-described manner with the aim of preventing further degradation. For the year 1886 it was forecast that two hundred such cavities could be filled.⁶⁰

⁵⁸ Report dated 16 June 1862, ASTS, IRL-LL-AAPP (1850-1918), Busta 60

⁵⁹ ASTS, IRL-LL-AAPP (1850-1918), Busta 60

⁶⁰ Official letter dated 25 November 1886, AMI DOK-2, 1886

Sl. 8 Plan šireg prostora oko amfiteatra iz 1819. godine. Označen je prostor podno njega na kojem bi se trebao formirati plato deponirajući zemlju s istraživanja. Također je vidljiva "strada postale" koja prolazi uz sam spomenik (ASTS, IRGL-AAGG (1824-1828), Busta 164).

Fig. 8 1819 plan showing the broader area around the amphitheatre indicating the area facing the edifice where a plateau is to be formed by dumping soil excavated in the performance of investigative work, and showing the "strada postale" that runs right next to the monument (ASTS, IRGL-AAGG (1824-1828), Busta 164).

Osamdesetih i devedesetih godina 19. stoljeća počeli su, u želji da cijela građevina bude očuvana, restauratorski radovi na kamenom plaštu amfiteatra i na unutarnjim zidovima.

Prijedlog zahvata za 1886. godinu bio je odstranjivanje, uz pomoć skele, 16 oštećenih kamenih blokova pilona sa zapadne strane i 9 s istočne strane te njihova zamjena novim blokovima koji bi se povezali cementnim mortom. Nadalje, predloženo je zatvaranje cementom i kamenim ulomcima što je više moguće rupa u plaštu, koliko god se može dosegnuti postojećom skelom. Naglašeno je da na plaštu, na mjestima gdje je nekada bilo olovo kojim su zalivene željezne spojnice, postoji mnogo rupa te ih treba, radi sprječavanja daljnje degradacije, iz godine u godinu polako zatvarati, prema mogućnostima i na prethodno opisani način. Za 1886. godinu predviđalo se da bi bilo moguće zatvoriti 200 takvih rupa⁶⁰.

Prijedlog radova za 1888. godinu bio je restaurirati

The proposal for works in 1888 was to restore arches nos. 3, 5, 6, 10, 13, 14, 15, 18, 19, 21, and 24, and the upper parts of the two western towers. Further, the plans involved the filling of all cavities in the entablature above the arches. It was emphasised that high quality cement was to be used for these works, which a supervisor was to check in particular.⁶¹

Excavation was performed that year for a rainwater drainage channel at the head of Apollo (Dobrilina) street towards Zaro hill. A significant number of finely dressed stone slabs with crisp edges, lacking any carved detailing or inscriptions, were found on that occasion at a depth of 30 cm, below the level of the road; these were likely the foundation slabs of a large antique period theatre. Given that the city administration did not at the time have planned works for which these slabs (2.5 × 1 × 1 m) could be utilised, and given that stone blocks of high quality were required for the repair of the amphitheatre arches,

⁶⁰ Dopis od 25. studenog 1886., AMI DOK-2, 1886.

⁶¹ Official letter dated 17 May 1888, AMI DOK-7.1, 1888

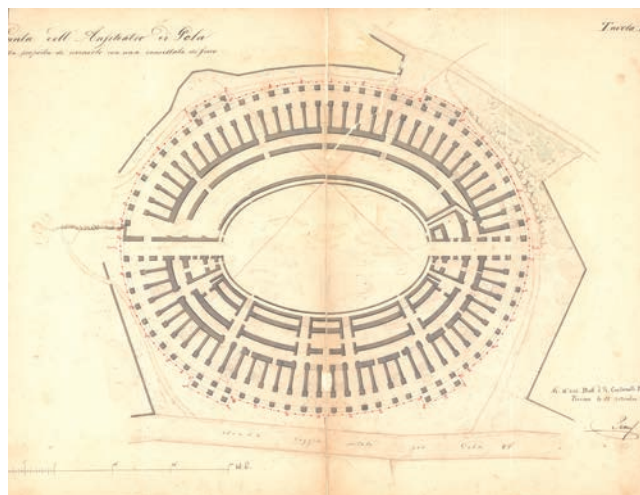
lukove 3, 5, 6, 10, 13, 14, 15, 18, 19, 21 i 24 te gornje dijelove dviju zapadnih kula. Osim toga, planirano je zatvoriti sve rupe na gređu iznad lukova. Naglašeno je da za radove mora biti korišten kvalitetan cement, što nadzornik treba posebno provjeravati⁶¹.

Iste se godine kopalo radi izvedbe kanala za odvodnju oborinskih voda na početku ulice Apollo (Dobrilina ulica) prema brdu Zaro. Pronađen je tada na 30 cm dubine, ispod nivoa ceste, veći broj kamenih ploča, lijepo obrađenih, oštih rubova, bez uklesanih detalja ili natpisa; vjerojatno su to bile ploče temelja velikog antičkog kazališta. S obzirom da u tom trenutku gradska uprava nije imala u planu radove za koje bi se ploče mogle koristiti (2,5 x 1 x 1 m), a za popravak lukova Arene bili su potrebni kvalitetni kameni blokovi, smatralo se praktičnim i jeftinim koristiti ove blokove za restauraciju u Areni⁶².

Prijedlog radova za 1889. godinu, koji potpisuje inženjer Depangher, bio je dovršiti restauraciju drugog zapadnog tornja prema poštanskoj cesti izvana i iznutra. Planiralo se umetanje 15 novih kamenih blokova te ispunjavanje svih rupa u pilonima i ostalim dijelovima tornja od prvog do drugog reda arhitrava kamenim ulomcima i cementom. Ukupno je predviđeno ispuniti oko 1000 manjih i većih rupa, kao i restaurirati dva tornja s istočne strane, izvana i iznutra, do visine drugog arhitrava s novim kamenim blokovima i cementom te ispuniti pukotine ne bi li se spriječio prodor vode i oštećenja uslijed smrzavanja⁶³.

Za 1891. godinu predloženo je zatvaranje svih rupa vanjskog plašta sjeverne strane amfiteatra između sjeverozapadnog i sjeveroistočnog tornja. Nadalje, a krećući se od sjeveroistočnog tornja prema krajnjoj točki duže osi elipse, prema sjeveru bilo je potrebno restaurirati 3. gređu i 8 četvrtastih otvora iznad nje, 11 lučnih otvora 2. reda sve do sjeverozapadnog tornja te 11 četvrtastih otvora iznad 3. gređe. Planiran je i popravak oluka na vrhu zida zatvaranjem rupa i pukotina, rekonstrukcija razdjelnih zidića oko sjevernog ulaza u Arenu te popravak eliptičnog rubnog zida zatvora prema istoku, koji je prijetio potpunim propadanjem. Popravci u kamenu izvodili su se rezanjem oštećenog kamena te umetanjem novih dijelova učvršćenih cementom⁶⁴. Sve potpisuje inženjer Depangher.

Za iduću godinu, 1892., Depangher predlaže dovršiti zatvaranje rupa unutrašnjeg lica plašta Arene. Planiralo se

Sl. 9 Nact amfiteatra iz 1868. godine. Crvenom linijom označen je potez željezne ograde kojom bi ga trebalo ograditi (ASTS, IRL-LL-AAGG, Busta 233).

Fig. 9 1868 drawings of the amphitheatre; a red line indicates a proposed iron fence (ASTS, IRL-LL-AAGG, Busta 233).

it was deemed to be both practical and less costly to use these blocks for the restoration work at the amphitheatre.⁶²

The proposal for works in 1889, signed by the engineer Depangher, envisaged the completion of the restoration, inside and outside, of the second western tower towards the “postal road”. The planned works involved the insertion of 15 new stone blocks and the filling of all cavities in the piers and the other parts of the tower from the first to the second tier architrave with cement and stone fragments. In all, the plan envisaged filling about 1,000 small and large cavities, and the restoration of the two towers to the east side, inside and outside, to the level of the second architrave with new stone blocks and cement bonding, and that cracks be filled to prevent water ingress and damage caused by freezing.⁶³

The plan for the year 1891 proposed the filling of all cavities in the outer shell to the north side of the amphitheatre between the northwestern and northeastern towers. Further, moving from the northeastern tower towards the terminal point of the longer axis of the elliptical edifice to the north, restoration was required for the third beam and for eight square openings above it, eleven arched openings of the second tier through to the northwestern tower, and eleven square openings above the third beam. Also planned was the repair of the gutter at the top of the wall by filling the cavities and cracks, the reconstruction of the small partition walls around the north entrance to the arena, and the repair of the

⁶¹ Dopis od 17. svibnja 1888., AMI DOK-7.1, 1888.

⁶² Dopis od 5. prosinca 1888., AMI DOK-17, 1888.

⁶³ Dopis od 20. studenog 1888., AMI DOK-2, 1889.

⁶⁴ Dopis od 17. prosinca 1890., AMI DOK-12, 1890. Uz sve zahvate olovkom je zabilježeno “odrađeno” i “djelomično odrađeno”.

⁶² Official letter dated 5 December 1888, AMI DOK-17, 1888

⁶³ Official letter dated 20 November 1888, AMI DOK-2, 1889

što prije završiti posao, s obzirom da su rupe uzrokovale degradaciju, ali i zato što su radnici bili konstantno izloženi opasnosti jer su radili na velikim visinama. Također, bilo je teško pronaći radnike koji bi kvalitetno izvodili radove i bili spremni prilagoditi se radu na takvim visinama, a bez da za svoj rad traže povećanje plaće. Stoga se tražilo i povećanje godišnje dotacije za restauracije, ne bi li se radovi što prije dovršili. Nadalje, planirano je čišćenje i rekonstrukcija izbočenog dijela grede prvog reda na koju su se oslanjale grede unutarnjih hodnika te popravak četiri pilona prvog reda i luka iznad ulaza u centralnu arenu koji odgovara kraćoj osi elipse prema zapadu⁶⁵. Ovi popravci trebali su biti izvedeni novim kamenim umecima, rezanim u obliku lastina repa⁶⁶.

Prijedlog radova za 1893. godinu, koje ponovno potpisuje inženjer Depangher, bili su oni završni na perimetralnim zidovima amfiteatra⁶⁷.

Iako bi se moglo pretpostaviti da je radove od 1886. do 1893. u prvom periodu pratio Swida, a nakon njega, po postavljanju na poziciju konzervatora, Weisshäupl, nisu pronađena izvješća ni u arhivskim fondovima niti u osnovnim glasilima toga razdoblja (*Mittheilungen der K. K. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale i Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien*) koja bi potvrdila njihovu ulogu u radovima. Izgledno je da je radove nadzirao Rizzi, koji je i odobravao Depangherove prijedloge (Mader 2011, 5–91).

Nakon toga duže vrijeme nisu obavljani značajni radovi na amfiteatru. Gnirs je 1911. godine namjeravao izraditi nacrt vanjskog plašta, za što mu je bio potreban pristup višim dijelovima. Zatražio je stoga odobrenje za izgradnju drvenog stubišta u jugozapadnom tornju⁶⁸. Stubište bi bilo izrađeno u skladu s antičkim, koristeći postojeće utore za grede uklesane u kamen unutrašnjosti kule. Središnje povjerenstvo odobrilo je zahvate te su oni u studenom 1911. dovršeni (Mader 2011, 5–91).

Posljednja informacija o radovima na amfiteatru u vrijeme Druge austrijske uprave jest ona iz 1915. godine. Zidovi gledališta i unutarnji plašt očišćeni su od raslinja, a pukotine u zidovima ispunjene cementnim mortom (Gnirs 1915).

elliptical perimeter wall of the holding cell [*carcer*] to the east, which faced collapse. Repairs to the stone were done by cutting the damaged stone and inserting new sections, bonded with cement.⁶⁴ All work was signed off by the engineer Depangher.

For the following year, 1892, Depangher proposed completing the filling of cavities in the inside face of the shell of the amphitheatre. The plan was to complete the works as soon as possible given that the cavities were the cause of degradation, but also because labourers were constantly exposed to danger given the height at which they were working. Beyond that it was also difficult to find labourers able to properly perform the work and willing to adapt to work at these heights without demanding increased pay for their work. Thus, an increase was also sought of the annual restoration grant with the aim of promptly completing the works. Further, there were plans to clean and reconstruct the projecting part of a beam of the first tier upon which beams of the internal corridor rested, and to repair four piers of the first tier, and the arch above the entrance to the arena along the short axis of the elliptical edifice to the west.⁶⁵ These repairs were to be effected using new stone inserts cut in a swallow tail form.⁶⁶

The works proposal for 1893, again signed by the engineer Depangher, were the finishing works to the perimetral walls of the amphitheatre.⁶⁷

Although it seems reasonable to assume that the works from 1886 to 1893 were initially overseen by Swida, followed—upon his installation to the post of conservator—by Weisshäupl, no reports have been found in the archival fonds or in the primary journals of the period (the *Mittheilungen der K. K. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale* and the *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien*) that would confirm their roles in the works. It appears that the works were overseen by Rizzi, who in fact approved the Depangher proposals (Mader 2011, 5–91).

Thereupon followed an extended period during which no major works were performed at the amphitheatre. In 1911 Gnirs intended to produce drawings of the outer shell, which required access to the higher parts of the

⁶⁵ Doslovni prijevod opisa. Radi se o glavnom južnom ulazu u amfiteatar.

⁶⁶ Dopis od 14. siječnja 1892., AMI DOK-1.2, 1892.

⁶⁷ Dopis od 23. travnja 1893., AMI DOK-2.6, 1893.

⁶⁸ Gnirs ga navodi kao “očuvani toranj 1”; ako bi to bio prvi toranj nakon glavnog južnog ulaza, radilo bi se o jugozapadnom tornju.

⁶⁴ Official letter dated 17 December 1890, AMI DOK-12, 1890. All interventions are accompanied by a pencilled-in note indicating “completed” and “partially completed”.

⁶⁵ A literal translation of the description. This pertains to the primary southern entrance to the amphitheatre.

⁶⁶ Official letter dated 14 January 1892, AMI DOK-1.2, 1892

⁶⁷ Official letter dated 23 April 1893, AMI DOK-2.6, 1893

OGRADIVANJE I ZAŠTITA

Već početkom Druge austrijske uprave u Puli bilježe se prvi prijedlozi da se amfiteatar zaštititi i ogradi. Godine 1817. Nobile predlaže da ga se ogradi: "...nelle parti ove deve essere murato a secco; nelle parti ove potrebbe servire una siepe vi potrà essere provvisto quest'autunno con piantazione di arbusti e cespugli." Naglasio je: "Questo recinto e indispensabile per conservare dal guasto le parti interne del edificio"⁶⁹.

Sljedeće godine, 1818., Nobile je molio upravu u Trstu da naredi pulskoj gradskoj upravi da se izrade drvene ploče s pisanom naredbom, na tri osnovna jezika, kojom se zabranjuje oštećivanje spomenika, uz prijetnju kazne⁷⁰, a u periodu od 1816. do 1819. godine osigurana su i sredstva za čuvara spomenika⁷¹.

Intenzivni period istraživanja i manjih zahvata restauracije zaustavljen je oko 1831. godine. Sljedećih se nekoliko desetljeća vrlo malo dešavalo u i oko amfiteatra. Sve se manje vodilo računa o spomenicima i oni su često bili izloženi devastacijama. Nakon što je u u Puli 1852. godine oformljen lokalni konzervatorski ured, počeli su uvidi u stanje amfiteatra te izrada projekata njegove restauracije i zaštite. Utvrđeno je da je kamen gledališta amfiteatra odnesen u svrhu izgradnje pulskih gradskih zidina te da bi država trebala pokriti troškove ograđivanja čitavog amfiteatra, kao i provođenja nužnih restauracija⁷².

Već spomenuti Righettijev izvještaj završno je naglašavao da treba, osim restauraciji, veliku pažnju posvetiti rješavanju problema zapuštenosti spomenika, koji javnost konstantno onečišćuje. "L'arena serve di cloaca massima della plebe, serve di tetto e di riposo ai girovaghi, di bordello, di pascolo e di ombra a qualche mandria di pecore, e di palestra al trova-tesori. Tutti questi diversi usi a cui essa presentemente si trova destinata, contribuiscono alla sua distruzione. Tutti gli individui che per l'uno o l'altro delli accennati scopi ivi si recano, nell'ozio loro, non possono che dar mano a smuovere qualche sasso, a far spiccare qualche pietra ad interrare qualche canale a demolire qualche manufatto, e da cio, il continuo danno a quei pochi resti, senza calcolare il disgusto che prova il foresto visitatore di questa antichità, costretto di passare per mezzo a tante sporchizie e ad essere testimonio di tante lordure."

edifice. He thus sought approval for the construction of a set of timber stairs in the southwest tower.⁶⁸ The stairs mirrored their antique period antecedents, making use of the existing slots carved into the stone of the tower's interior to receive beams. The Central Commission approved the intervention and it was completed in November of 1911 (Mader 2011, 5–91).

The final data on works at the amphitheatre during the second Austrian administration are from 1915. The walls of the seating area and the internal face of the building shell were cleared of vegetation, and the cavities in the walls were filled with cement-based mortar (Gnirs 1915).

FENCING AND PROTECTION

The initial proposals to protect and install a fence around the amphitheatre were made early in the second Austrian administration of Pula. In 1817 Nobile proposed that a fence be installed: "[...] nelle parti ove deve essere murato a secco; nelle parti ove potrebbe servire una siepe vi potrà essere provvisto quest'autunno con piantazione di arbusti e cespugli." He further emphasised that, "Questo recinto e indispensabile per conservare dal guasto le parti interne del edificio."⁶⁹

The following year, 1818, saw Nobile submit a request to the administration in Trieste that it order the city administration in Pula to commission the fabrication of a wooden panel with a written order, in the three primary languages, that forbade damaging the monument under threat of penalty,⁷⁰ while in the period from 1816 to 1819 funds were secured for a monument warden.⁷¹

The intensive period of investigation and minor restoration interventions came to a close around the year 1831. Very little was done in and around the amphitheatre over the decades that followed. There was ever less attention given to the fates of the monuments and they were often exposed to devastation. The establishment in Pula of a local conservation office in 1852 was followed by examination of the condition of the amphitheatre and the development of designs for its restoration and protection. It was established that stone from the seating area had been removed for the construction of Pula's defensive walls, and that the state should cover the

⁶⁹ Pismo od 1. srpnja 1817., ASTS, IRL-LL-DPPCo, Busta 16

⁷⁰ Dopis od 13. rujna 1818., ASTS, IRL-LL-DPPCo, Busta 16

⁷¹ Tablica troškova od 24. srpnja 1821., ASTS, IRL-LL-DPPCo, Busta 16

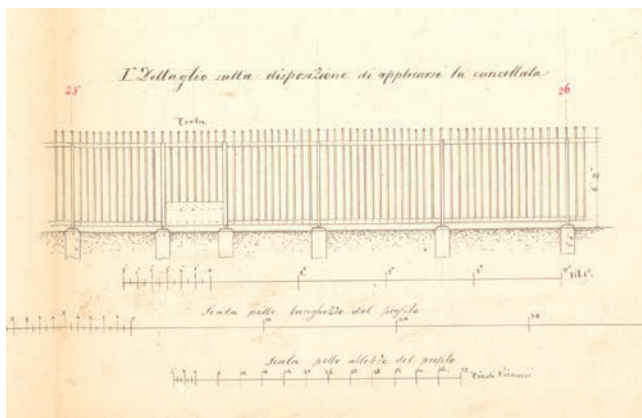
⁷² Dopisi od 16. lipnja te 12. i 15. kolovoza 1862., ASTS, IRL-LL-AAPP (1850–1918), Busta 60

⁶⁸ Gnirs describes it as "preserved tower 1"; if this is the first tower after the primary southern entrance, this would be the southwestern tower.

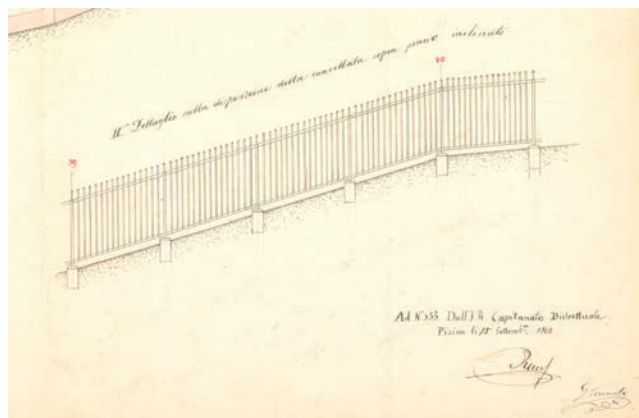
⁶⁹ Letter dated 1 July 1817, ASTS, IRL-LL-DPPCo, Busta 16

⁷⁰ Official letter dated 13 September 1818, ASTS, IRL-LL-DPPCo, Busta 16

⁷¹ Table of costs dated 24 July 1821, ASTS, IRL-LL-DPPCo, Busta 16

Sl. 10 Detalj ograde iz 1868. godine (ASTS, IRL- AAGG, Busta 233).
Fig. 10 A detail of the fence, 1868 (ASTS, IRL- AAGG, Busta 233).

Sl. 11 Detalj ograde na kosini, 1868. godina (ASTS, IRL- AAGG, Busta 233).
Fig. 11 Detail showing the fence on inclined terrain, 1868 (ASTS, IRL- AAGG, Busta 233).

Nastavlja Righetti: „Onde togliere questo sconcio converrebbe recintare essa arena e chiuderne l’accesso al pubblico. A questo scopo alcune delle arcate sono già chiuse e murate, altre potrebbesi murare oppur chiuder con semplice steccato in tavole, che costerebbe meno; converrebbe istituire un guardiano permanente, all’ingresso, coll’ubitazione sul sito, la quale potrebbe farsi nel vano di una delle torri, e singolarmente fra le arcate 61-62 79-80. L’interno dell’arena dovrebbe nettarsi, regolarsi alla meglio, senza togliere, ne smuovere pietra antica dall’originario suo posto, e dovrebbe piantarsi a giardinaggio di erbe ed arbusti con qualche albero in lontananza dalle muraglie e coi suoi viottoli e panche per sedere. Per soperire a queste spese converrebbe stabilire una tassa d’ingresso, ed oltredicio, a maggior risarcimento, converrebbe che l’Erario ne approfittasse del locale altrimenti, come sarebbe per una scuola di ginnastica o per una scuola di equitazione militare.

Ridotto e coltivato anche l’interno a giardinaggio, potrebbe servire di ricreazione e potrebbe ripartirsi a caffè o trattoria, ricavando qualche pigione. Il guardiano dovrebbe essere responsabile per la conservazione dello statu quo e dovrebbe impedire qualsiasi manomissione ed asporto delle pietre antiche.”⁷³

Ipak, prošao je dugi niz godina bez posebnih aktivnosti za očuvanje amfiteatra od oštećivanja.

Godine 1865. prijavljeno je da su u amfiteatru upaljene velike vatre, za zabavu važne publike koja je predstavu gledala s mora (Mader 2011, 5-91). Te iste godine, u pokušaju da ga se sačuva od daljnjeg uništavanja,

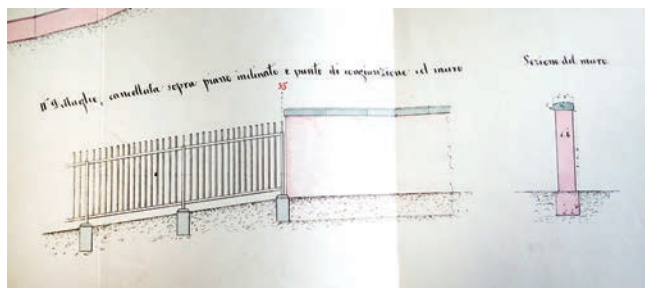
costs of fencing the entire amphitheatre, and of the performance of necessary restoration interventions.⁷²

The already mentioned Righetti report closes by underlining that, besides the restoration, great attention should be afforded to resolving the issue of the monument’s neglect, lamenting the constant befoulment on the part of the public at large. “L’arena serve di cloaca massima della plebe, serve di tetto e di riposo ai girovaghi, di bordello, di pascolo e di ombra a qualche mandria di pecore, e di palestra al trova-tesori. Tutti questi diversi usi a cui essa presentemente si trova destinata, contribuiscono alla sua distruzione. Tutti gli individui che per l’uno o l’altro delli accennati scopi ivi si recano, nell’ozio loro, non possono che dar mano a smuovere qualche sasso, a far spiccare qualche pietra ad interrare qualche canale a demolire qualche manufatto, e da cio, il continuo danno a quei pochi resti, senza calcolare il disgusto che prova il foresto visitatore di questa antichità, costretto di passare per mezzo a tante sporchizie e ad essere testimonio di tante lordure.”

Righetti continues: “Onde togliere questo sconcio converrebbe recintare essa arena e chiuderne l’accesso al pubblico. A questo scopo alcune delle arcate sono già chiuse e murate, altre potrebbesi murare oppur chiuder con semplice steccato in tavole, che costerebbe meno; converrebbe istituire un guardiano permanente, all’ingresso, coll’ubitazione sul sito, la quale potrebbe farsi nel vano di una delle torri, e singolarmente fra le arcate 61-62 79-80. L’interno dell’arena dovrebbe nettarsi, regolarsi alla meglio, senza togliere, ne smuovere pietra antica dall’originario suo posto, e dovrebbe piantarsi a giardinaggio di erbe ed

⁷³ Izvještaj od 16. lipnja 1862., ASTS, IRL- AAPP (1850-1918), Busta 60

⁷² Official letters dated 16 June and 12 and 15 August 1862, ASTS, IRL- AAPP (1850-1918), Busta 60

Sl. 12 Detalj spoja ograde na kosini i zida iz 1869. godine (ASTS, IRL-
AAGG, Busta 233).

Fig. 12 Detail of the meeting of the fence on inclined terrain with a section of
enclosure wall, 1869 (ASTS, IRL-*AAGG*, Busta 233).

počela je ponovna rasprava o potrebi da se oko njega izgradi ograda. Godine 1868. Kandler je izvijestio upravu u Trstu o stanju amfiteatra u Puli. Opisao je da je amfiteatar, zbog povećanja broja stanovništva, postao javni nužnik. Nije bilo prihvatljivo ostaviti ga u takvom stanju, ne samo na sramotu grada, već i kao kritiku samoj vladi koja mu je vlasnikom i u više je navrata podržavala i izvodila iskopavanja i restauracije. “E’ necessita di chiuderlo, lasciata porta di accesso, e potrebbesi farlo con muro a secco, dell’altezza di nove piedi, alzato tra i vani delle arcate del pianterra, non a linea dei pilastri, ma alquanto piu addietro, per lasciare libera la visuale dei pilastri e dei muri che potrebbesi sprezzarsi a cenericcio od altro colore, affinche dal mare s’abbia il prospetto di quel maraviglioso edificio, che in Austria non ha il secondo.”

Kandler moli Namjesništvo u Trstu da se u Pulu uputi carski inženjer, ne bi li se izradio izračun troškova ovakvog zahvata⁷⁴. Već iste godine Pokrajinska administracija u Poreču (*Giunta provinciale in Parenzo*) postavila je temu ograđivanja pulskog amfiteatra na dnevni red sjednice te je definirano da treba zaštititi pulski amfiteatar od daljnjeg propadanja. Konstatirano je da je već godinama u žalosnom i zapuštenom stanju. Od vlade se tražilo definiranje godišnje naknade koja bi bila usmjerena na skupljanje i konzervaciju povijesne baštine u pokrajini, primarno u Puli. Po završetku sjednice poslana je molba Namjesništvu u Trstu, ali ostala je bez odgovora. Sljedeće je godine na sjednici ponovljeno ovo pitanje i ovoga su puta zahtjevi poslani direktno carskom konzervatoru barunu De Rechbachu, koji je odgovorio da prije bilo kakve odluke mora prikupiti potrebne informacije i upute po tom pitanju. Međutim, i ta je godina prošla bez odgovora. Godine 1870., iako se mišljenje Pokrajinske administracije nije mijenjalo, odlučeno je ne ponavljati

arbusti con qualche albero in lontananza dalle muraglie e coi suoi viottoli e panche per sedere. Per soperire a queste spese converrebbe stabilire una tassa d’ingresso, ed oltredicio, a maggior risarcimento, converrebbe che l’Erario ne approfittasse del locale altrimenti, come sarebbe per una scuola di ginnastica o per una scuola di equitazione militare. Ridotto e coltivato anche l’interno a giardinaggio, potrebbe servire di ricreazione e potrebbe ripartirsi a caffè o trattoria, ricavando qualche pigione. Il guardiano dovrebbe essere responsabile per la conservazione dello statu quo e dovrebbe impedire qualsiasi manomissione ed asporto delle pietre antiche.”⁷³

Many years passed, however, with no particular activity aimed at preserving the amphitheatre against deterioration. It was reported in 1865 that bonfires were lit in the amphitheatre for the entertainment of an audience of notables who watched the show from the sea (Mader 2011, 5-91). That same year saw more discussion about the need to fence off the edifice to preserve it against further degradation. In 1868 Kandler reported to the administration in Trieste concerning the condition of the amphitheatre. He noted that, with the city’s rapidly growing population, the amphitheatre had become a public toilet. Leaving it in this state was insufferable, not only because it was a source of shame for the city, but also because of what this state critically reflected on its owner, the government itself, which had on multiple occasions supported and performed excavation and restoration work. “E’ necessita di chiuderlo, lasciata porta di accesso, e potrebbesi farlo con muro a secco, dell’altezza di nove piedi, alzato tra i vani delle arcate del pianterra, non a linea dei pilastri, ma alquanto piu addietro, per lasciare libera la visuale dei pilastri e dei muri che potrebbesi sprezzarsi a cenericcio od altro colore, affinche dal mare s’abbia il prospetto di quel maraviglioso edificio, che in Austria non ha il secondo.”

Kandler appealed to the Lieutenantcy in Trieste that it send an imperial engineer to Pula with the aim of drawing up a calculation of the costs of this intervention.⁷⁴ That same year the provincial administration in Poreč (*Giunta provinciale in Parenzo*) put the issue of fencing the amphitheatre on its agenda, with a session of the body concluding that the amphitheatre should be protected against further degradation. It was noted that it had for years been in a most deplorable and neglected state.

⁷⁴ Izvještaj od 6. ožujka 1868., ASTS, IRL-*AAGG* (1850-1918), Busta 233

⁷³ Report dated 16 June 1862, ASTS, IRL-*AAPP* (1850-1918), Busta 60

⁷⁴ Report dated 6 March 1868, ASTS, IRL-*AAGG* (1850-1918), Busta 233

Östliche Bühnenhäute: P. Pola. Nach einer Zeichnung von G. Haufe.

Sl. 13 Veduta amfiteatra iz 1866. godine (preuzeto iz *Illustrierte Zeitung*, N. 1183, 1866).

Fig. 13 1866 panorama of the amphitheatre (from: *Illustrierte Zeitung*, N. 1183, 1866).

dopis. Ponovno je poslan nakon sjednice iduće godine, 1871.⁷⁵ Iako Pokrajinska administracija nije dobila odgovor, Središnje povjerenstvo već je počelo s koracima za izgradnju ograde oko amfiteatra. Prije svega, bilo je nužno za to osigurati gradske čestice u neposrednoj blizini, ne bi li se dobila korisna površina⁷⁶, pa je već sljedeće godine potpisan ugovor s vlasnicima susjednih čestica⁷⁷.

Izrađeno je nekoliko prijedloga za ograđivanje amfiteatra i za svaki postoji detaljan opis s troškovnikom zahvata i analizom cijena za moguću javnu nabavu. Prvi prijedlozi za ogradu bili su izrađeni još 1868. godine. Po jednom projektu izgradila bi se željezna ograda, po drugom bi to bila kombinacija zidane i željezne ograde, a po trećem bi se podigla drvena ograda

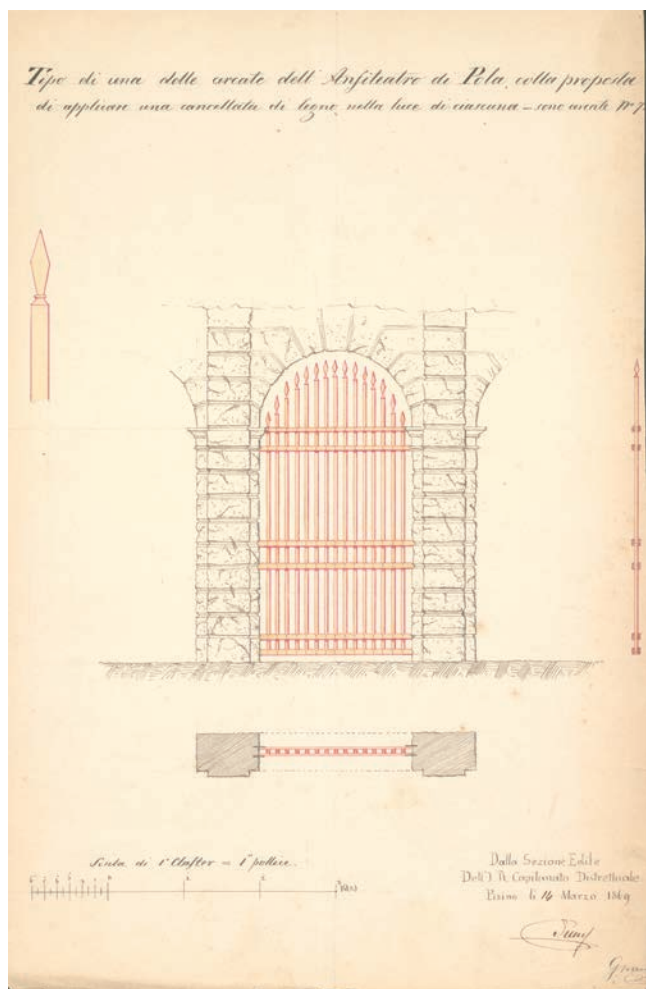
The government was asked to determine the amount of an annual fee that would be directed at collecting and conserving the historical heritage of the province, primarily in Pula. The session closed with a request submitted to the Lieutenancy—a petition that went unanswered. The issue was raised again at a session of the following year, with requests this time submitted directly to the imperial conservator baron De Rechbach, who responded that, before arriving at any decision, he would have to obtain the necessary information and instructions. That year again passed with no answer. It was decided in 1870 to not again send an official letter, notwithstanding the fact that the position of the provincial administration remained unchanged. The correspondence was, however, repeated following the session of the following year, 1871.⁷⁵ And while the provincial administration was left without an answer, the Central Commission had, for its part, already taken steps to raise a fence around the amphitheatre. It was,

⁷⁵ Dopisi od 7. listopada 1868. i 14. veljače 1871., poslano u Beč 8. ožujka 1871., ASTS, IRL-AGG (1850-1918), Busta 233

⁷⁶ Obavijest Kotarskom poglavarstvu u Pazinu od 24. studenog 1869., ASTS, IRL-AGG (1850-1918), Busta 233

⁷⁷ Obavijest od 29. travnja 1870., vlasnici su Vincenzo Desimon, Giovanni Fabretto, Francesco Tomburin i Daniele Godina, ASTS, IRL-AGG (1850-1918), Busta 233

⁷⁵ Official letters dated 7 October 1868 and 14 February 1871, sent to Vienna on 8 March 1871, ASTS, IRL-AGG (1850-1918), Busta 233

Sl. 14 Prijedlog iz 1869. godine za sustav zatvaranja svakog luka amfiteatra zasebno drvenom ogradom (ASTS, IRL-AGG, Busta 233).

Fig. 14 An 1869 proposal for a system to close each of the amphitheatre arches separately with a timber fence (ASTS, IRL-AGG, Busta 233).

unutar svakog luka⁷⁸. Slijedio je prijedlog za zidanu ogradu, zatvaranje otvora između pilona 10 do 27 na način da se unutrašnjost ispuni materijalom do kojeg bi se došlo kopanjem za potrebe temelja samog zida, te zatvaranje prostora do nivoa grede, odnosno podnog nivoa centralne arene, pravilno obrađenim kamenim blokovima čiji rubovi savršeno prijanjaju i površina je obrađena na način da imitira antičku, kao i postavljanje željezne ograde između pilona 17-18 i 11-12. Predviđeno je troškovnikom i čišćenje unutrašnjosti amfiteatra od nakupljenog otpada⁷⁹.

⁷⁸ Svi su prijedlozi datirani 14. ožujka 1869., a potvrdio ih je i potpisao građevinski odjel carskog i kraljevskog Kotarskog poglavarstva u Pazinu (Sezione Edile dell'i. r. Capitanato distrettuale di Pisino), ASTS, IRL-AGG (1850-1918), Busta 233

⁷⁹ Troškovnik od 24. listopada 1869. potvrdio je i potpisao tehnički odjel Namjesništva u Trstu (dipartimento tecnico luogotenenziale, Trieste), ASTS, IRL-AGG (1850-1918), Busta 233

first and foremost, necessary to acquire municipal land in the immediate vicinity in order for a useful area to be obtained,⁷⁶ with contracts signed with the owners of neighbouring plots of land in the following year.⁷⁷

Multiple proposals were developed for the amphitheatre fencing and for each there is a detailed description with a cost estimate and price analysis ahead of possible public procurement. The initial proposals for fencing were developed in 1868. One design envisaged the erection of an iron fence, another envisaged a combination of masonry and iron fencing, while a third proposal was to install timber fencing within each of the arches.⁷⁸ This was followed by a proposal for a masonry fence, shutting off the openings between piers 10 to 27 such that the interior would be filled with material excavated for the foundations of these barrier walls, and shutting the openings off to the level of the beams, i.e., to the level of the floor of the arena, with dressed ashlar having flush joints and a surface dressing that mimicked the antique period dressing, and the installation of iron fencing between piers 17 and 18 and piers 11 and 12. The cost estimates also envisaged clearing the interior of the amphitheatre of accumulated refuse.⁷⁹

In 1872 the provincial administration for Istria in Poreč received from the ministry for religion and education affairs in Trieste confirmation of the need to fence off the amphitheatre, as the late Kandler had insisted, noting, however, that the cost could not be borne by the state alone; the Istrian province and the City of Pula would also have to cover a part of the costs.⁸⁰ It was only in 1874 that the ministry for religion and education affairs, with the agreement of the Central Commission, notified the provincial administration in Poreč that they approved of the fencing design for the amphitheatre, with the proviso that the spine of the wall should include fragments of glass, and that horizontal elements that join the vertical iron bars were to be avoided or that they at least be set

⁷⁶ Notice to the district captaincy in Pazin dated 24 November 1869, ASTS, IRL-AGG (1850-1918), Busta 233

⁷⁷ Notice dated 29 April 1870, the owners were Vincenzo Desimon, Giovanni Fabretto, Francesco Tomburin, and Daniele Godina, ASTS, IRL-AGG (1850-1918), Busta 233

⁷⁸ All the proposals are dated 14 March 1869, confirmed and signed by the building department of the imperial and royal district captaincy in Pazin (Sezione Edile dell'i. r. Capitanato distrettuale di Pisino), ASTS, IRL-AGG (1850-1918), Busta 233

⁷⁹ Cost estimate of 24 October 1869, confirmed and signed by the technical department of the Lieutenantcy in Trieste (dipartimento tecnico luogotenenziale, Trieste), ASTS, IRL-AGG (1850-1918), Busta 233

⁸⁰ Official letter dated 19 April 1872, ASTS, IRL-AGG (1850-1918), Busta 233

Godine 1872. iz Ministarstva bogoštovlja i nastave u Trstu Pokrajinskoj administraciji Istre u Poreču potvrđena je potreba da se amfiteatar ogradi, kako je već pokojni Kandler naglašavao, ali teret troška nije mogao biti samo na državi, već su i istarska pokrajina i Grad Pula morali podnijeti dio⁸⁰. Tek 1874. Ministarstvo bogoštovlja i nastave u dogovoru sa Središnjim povjerenstvom obavještava Pokrajinsku administraciju u Poreču da prihvaćaju projekt ograde oko pulskog amfiteatra, uz dopunu da hrbat zida mora biti opremljen i ulomcima stakla te da se izbjegnu vodoravne lamele koje spajaju vertikalne željezne šipke ili da barem budu na dovoljnoj udaljenosti da se preko njih ne može penjati ni preskočiti ogradu⁸¹.

U slučaju prihvaćanja tih dopuna država bi projekt sufinancirala s 4354,87 forinta, kojima se dodaju 3000 forinta koje bi osigurala Pokrajinska administracija Istre i Grad Pula⁸². Već 18. veljače 1874. Andrea Amoroso⁸³ odgovara iz ureda Pokrajinske administracije da prihvaćaju izmjene i uvjete sufinanciranja te mole da se vrati tehnički projekt koji im je poslan 4. ožujka 1873. jer će im biti potreban prilikom izvođenja radova⁸⁴. Sljedećim dopisom od 28. svibnja 1874. potvrđuje se da će Pokrajinska administracija sudjelovati s 2000 forinta, a Grad Pula s 1000 forinta, a osim toga Grad Pula bit će zadužen za provođenje radova do njihova završetka i pokriti sve druge eventualne dodatne troškove koji bi se mogli pojaviti. Također, trebalo je i prihvatiti da Namjesništvo isplaćuje iznos u ratama, kako budu napredovali radovi⁸⁵.

Dana 19. listopada 1874. Gradska uprava Pule obavještava Pokrajinsku administraciju da je izvedba ograde oko amfiteatra, temeljem javne nabave održane

in such as manner as to not allow for the fence to be scaled or hurdled.⁸¹

If these provisos were accepted the state would co-finance the project in the amount of 4,354.87 forints, with a further 3,000 forints provided through the provincial administration for Istria and the City of Pula.⁸² By 18 February 1874 Andrea Amoroso⁸³ responded from the office of the provincial administration that these conditions and the co-financing conditions were acceptable, and requested that the technical designs submitted on 4 March 1873 be returned as they would be necessary for the performance of works.⁸⁴ The following official letter of 28 May 1874 confirmed that the provincial administration would participate with 2,000 forints, and the City of Pula with 1,000 forints, and that beyond that the City of Pula would be responsible for the performance of work to their completion and would cover any possible further costs. Confirmation was also required that the Lieutenantcy would make payments in instalments as the works progressed.⁸⁵

On 19 October 1874 the Pula city administration notified the provincial administration that Pula builders the Chiudina brothers had been awarded the contract for the amphitheatre perimeter fence following the public procurement procedure of 26 September 1874, and that they had already commenced construction.⁸⁶ Works continued⁸⁷ and were completed in 1875, as confirmed by the building office (Comitato edile) on 6 August 1875. On 16 November 1875 the City of Pula paid the Chiudina brothers and requested of the Lieutenantcy that it cover in full the co-financed amount.⁸⁸

⁸⁰ Dopis od 19. travnja 1872., ASTS, IRL-LL-AAGG (1850-1918), Busta 233

⁸¹ Iako Pokrajinska administracija prihvaća predložene izmjene, prema svim saznanjima o izvedenim radovima one nisu obavljene.

⁸² Dopis od 2. veljače 1874.: državni uredi pozivaju se na troškovnik od 19. lipnja 1872., koji nije pronađen u arhivima, ASTS, IRL-LL-AAGG (1850-1918), Busta 233

⁸³ Andrea Amoroso (Rovinj, 14. rujna 1829. – Poreč, 19. veljače 1910.). Studirao je u Rovinju, Trstu i Udinama, dok je studij prava završio u Grazu. Radio je kao odvjetnik u Bujama. Sudjelovao je u političkoj borbi Talijana Istre za priključenje Italiji. Bio je zastupnik u Istarskom saboru i član Vijeća. Dao je značajan doprinos osnivanju Zemaljskog poljoprivrednog zavoda i Zemljišno-kreditnog zavoda. Pod utjecajem P. Kandlera i opće atmosfere koja je vladala među intelektualcima Istre, zainteresirao se za arheologiju, dajući poticaj osnivanju udruge Società Istriana di Archeologia e Storia Patria i arheološkog muzeja u Poreču; bio je predsjednik društva i ravnatelj muzeja od njihova osnutka 1884. godine (Istrapedia 2, 2019).

⁸⁴ ASTS, IRL-LL-AAGG (1850-1918), Busta 233

⁸⁵ ASTS, IRL-LL-AAGG (1850-1918), Busta 233

⁸¹ Although the provincial administration accepted the proposed amendments the available data concerning the works performed indicate that they were not carried out.

⁸² Official letter dated 2 February 1874: the state offices cite the cost estimate of 19 June 1872, which has not been found in the archives, ASTS, IRL-LL-AAGG (1850-1918), Busta 233

⁸³ Andrea Amoroso (Rovinj, 14 September 1829–Poreč, 19 February 1910). Received his education in Rovinj, Trieste, and Udine, and completed law school in Graz. He worked as a lawyer in Buje. He took part in the political campaign of Istrian Italians to annex the land to Italy. He was a deputy to the Istrian assembly and a member of the council. He made a significant contribution towards founding a state agricultural institute and a land credit institute. Under the influence of P. Kandler and of the general atmosphere predominant among the intelligentsia in Istria he took an interest in archaeology, encouraging the founding of the Società Istriana di Archeologia e Storia Patria (“Istrian Society of Archaeology and the History of the Fatherland”) and of a museum of archaeology in Poreč. He held the posts of president of the society and director of the museum from their founding in 1884 (Istrapedia 2, 2019).

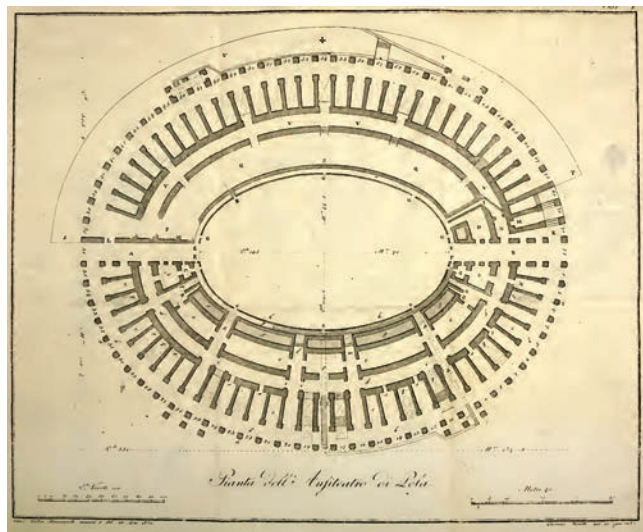
⁸⁴ ASTS, IRL-LL-AAGG (1850-1918), Busta 233

⁸⁵ ASTS, IRL-LL-AAGG (1850-1918), Busta 233

⁸⁶ ASTS, IRL-LL-AAGG (1850-1918), Busta 233

⁸⁷ ASTS, IRL-LL-AAGG (1850-1918), Busta 233

⁸⁸ ASTS, IRL-LL-AAGG (1850-1918), Busta 248

Sl. 15 Stankovićev nacrt amfiteatra s numeracijom lukova (preuzeto iz Stancovich 1822).

Fig. 15 Stanković's drawing of the amphitheatre with numbered arches (from: Stancovich 1822).

26. rujna 1874., predana braći Chiudina, poduzetnicima iz Pule, koji su već počeli s radovima⁸⁶. Tijekom 1875. radovi su uredno nastavljeni⁸⁷ i dovršeni, a potvrdio ih je Građevinski ured (*Comitato edile*) 6. kolovoza 1875. Grad Pula je 16. studenog 1875. isplatio braću Chiudina te molio Namjesništvo u Trstu da u potpunosti pokrije iznos sufinanciranja⁸⁸.

Iako je amfiteatar uspješno ograđen i zaštićen, posljedice zahvata nisu u potpunosti pozitivne. U proljeće 1877. godine, čuvar antičkih spomenika Giovanni Selles javlja da je uslijed ograđivanja cijeli unutarnji prostor zarastao u gusto grmlje, čime je otežano i posjećivanje spomenika. Sellesu je naloženo odstranjivanje raslinja pa je potom očistio površinu od oko 9700 kvadratnih metara (Mader 2011; 5-91).

Ograda oko amfiteatra redovito je održavana, čemu svjedoči dopis od 27. veljače 1884., kada je odobren troškovnik za bojanje 64 dijela fiksne željezne ograde oko pulskog amfiteatra. Prihvaćena je ponuda Tommasa Veniera iz Pule te je slijedio ugovor između poduzetnika i Kotarskog poglavarstva u Pazinu⁸⁹ (Mader 2011; 5-91). Ugovoreno je struganje ograde radi uklanjanja ostataka boje i drugih nečistoća te nanošenje „tri ruke“ bojom na bazi lanenog ulja, na način da se prvo bojanje izvede mješavinom lanenog ulja i olovnog oksida, a druge „dvije

Although the amphitheatre was fenced and protected, the outcome of the intervention was not entirely positive. In the spring of 1877 the antique period monuments warden Joseph Selles reported that, as a result of the fencing, the whole of the internal area had become densely overgrown with bushes, which also hindered visits to the monument. Selles was instructed to remove the vegetation and proceeded to clear an area of some 9,700 square metres (Mader 2011; 5-91).

The fence was regularly maintained, as is borne out by an official letter dated 27 February 1884 approving a cost estimate for the painting of 64 sections of the fixed iron fence around the amphitheatre. The bid submitted by Tommaso Venier of Pula was accepted and a contract was concluded between him and the district captaincy in Pazin⁸⁹ (Mader 2011; 5-91). The contract called for the removal of the remaining old paint and dirt and the application of three coats of linseed oil-based paint, with a first coat of blended linseed oil and lead oxide, and second and third coats of dark green linseed oil-based paint. This intervention was completed in July of 1884.⁹⁰

Supervision of the amphitheatre continued but, notwithstanding the fence, there were episodes that contributed to damage. Thus, on 5 October 1887 the city administration was notified that in the course of the latest illumination of the monument many of the small interior walls had collapsed as a result of persons responsible for the lighting having walked on them. It was also noted that people made use of the place where the fence walls of the house of Mr Surrini and of the amphitheatre met to relieve themselves. An end needed to be put to this practice and the city administration was asked to undertake the necessary measures. Finally, it was noted that explosives were used to level terrain in the course of the construction of buildings in the amphitheatre area. The vibrations and shock waves caused by these explosions damaged the monument and the city administration was asked to ban this practice in the proximity of the amphitheatre under penalty of a 100 forint fine.⁹¹ The response from the city administration came that same month indicating that (a) the police inspector has been informed of the issue and will see to it that it not occur again, (b) as the relevant section of road was soon to be regulated the issue in question would be eliminated, and (c) that the matter had been taken under

⁸⁶ ASTS, IRL-LL-AAGG (1850-1918), Busta 233

⁸⁷ ASTS, IRL-LL-AAGG (1850-1918), Busta 233

⁸⁸ ASTS, IRL-LL-AAGG (1850-1918), Busta 248

⁸⁹ Dopis od 9. travnja 1884., ASTS, IRL-LL-AAGG (1850-1918), Busta 261

⁸⁹ Official letter dated 9 April 1884, ASTS, IRL-LL-AAGG (1850-1918), Busta 261

⁹⁰ Cost estimate dated 7 June 1883 and an official letter dated 12 July 1884 confirmed and signed by the building department of the imperial and royal district captaincy in Pazin, ASTS, IRL-LL-AAGG (1850-1918), Busta 261

⁹¹ DAPA 40, box 3

Sl. 16 Pogled na amfiteatar sa zapadne strane, 1873. godina (Dokumentacijski odjel AMI-ja, F-57).

Fig. 16 View of the amphitheatre from the west, 1873 (AMI Documentation Department, F-57).

ruke“ da budu tamnozelenom bojom na bazi lanenog ulja. Zahvati su dovršeni u srpnju 1884. godine⁹⁰.

Skrb o amfiteatru nastavljena je, no neovisno o ogradni dešavale su se epizode koje su doprinosile njegovu oštećivanju. Tako je 5. listopada 1887. gradska uprava obaviještena da je tijekom zadnjeg osvjetljavanja spomenika mnogo unutarnjih zidića urušeno jer su po njima hodale osobe zadužene za osvjetljavanje. Također je zabilježeno da se kontakt između ogradnog zida kuće gospodina Surrinja i ogradnog zida amfiteatra koristi za obavljanje nužde. To je moralo biti spriječeno pa se moli gradska uprava da poduzme potrebne korake. Za kraj, napomenuto je da se pri izgradnji zgrada u blizini Arene koriste mine za poravnavanje terena. Vibracije i udarni šokovi koji se pri eksploziji ovih mina dešavaju oštećivali su spomenik, stoga se gradska uprava moli da zabrani ovu praksu u blizini amfiteatra, uz prijetnju kazne do 100 forinta⁹¹. Tijekom istog mjeseca stigao je i odgovor iz gradske uprave kojim se obavještava da je pod a) inspektor policije upoznat s problemom i ubuduće će paziti da se ne ponovi, pod b) s obzirom da će se uskoro regulirati taj dio ceste, i predmetni problem

consideration and that future applications for building permits would include a ban on owners and contractors making use of explosive charges.⁹² Further, the mayor had signed an order banning the use of explosives in the proximity of the amphitheatre under penalty of a fine of up to 100 forints.⁹³

As the city grew and works were performed aimed at improving roads, it was found in the year 1888 that the building office had raised the level of the road immediately adjacent the amphitheatre's fence wall towards the hill (Krizmanić, Marasović 2003, 89-116) which made it possible to enter the bounds of the amphitheatre by hurdling the wall, and that a section of this wall had been demolished in the course of the works. A request was submitted to repair the wall and to raise its height in order to prevent entry.⁹⁴ The city administration confirmed that these measures would be carried out.⁹⁵

There was discussion in 1890 of the idea of moving the position of the amphitheatre fence. Nicolò Rizzi notified the Lieutenantcy that this would align a pair of thoroughfares with stairs connecting the roads to the east

⁹⁰ Troškovnik od 7. lipnja 1883. i dopis od 12. srpnja 1884., koji je potvrdio i potpisao građevinski odjel carskog i kraljevskog Kotarskog poglavarstva u Pazinu, ASTS, IRL-LL-AAGG (1850-1918), Busta 261

⁹¹ DAPA 40, kutija 3

⁹² Official letter dated 14 October 1887, DAPA 40, box 3

⁹³ Official letter dated 20 October 1887, DAPA 40, box 3

⁹⁴ Official letter dated 14 August 1888, AMI DOK-10.1, 1888

⁹⁵ Official letter dated 9 October 1888, AMI DOK-10.2

Der Kaiser in Pola: Die Beleuchtung der Arena

Sl. 17 Prikaz amfiteatra tijekom paljenja vatri u njegovoj unutrašnjosti (preuzeto iz *Illustrierte Zeitung*, N. 52, 1882).

Fig. 17 Drawing showing bonfires lit inside the amphitheatre (from: *Illustrierte Zeitung*, N. 52, 1882).

će biti uklonjen te pod c) da je činjenica primljena na znanje i prilikom sljedećeg potraživanja dozvole za izgradnju bit će zabranjeno vlasniku i izvođaču korištenje mina⁹². Nadalje, gradonačelnik je potpisao nalog kojim se zabranjuje korištenje mina u blizini amfiteatra, uz prijetnju kazne do 100 forinta⁹³.

Kako se grad širio i obavljali su se radovi u cilju poboljšavanja cesta, godine 1888. utvrđeno je da je odmah uz ogradni zid amfiteatra, prema brdu, Građevinski ured podignuo nivo ceste (Krizmanić, Marasović 2003, 89-116) čime je omogućen ulazak u prostor amfiteatra preskačući zid, te da je i dio samog zida srušen prilikom radova. Zatražen je popravak zida i podizanje njegove visine ne bi li se onemogućio ulazak⁹⁴. Iz gradske uprave potvrđeno je da će to biti obavljeno⁹⁵.

Godine 1890. razmišljalo se o premještanju ograde oko amfiteatra. Nicolò Rizzi obavještava Namjesništvo u Trstu da bi se time postavile u isti smjer dvije ceste koje kroz stubišta povezuju ceste istočno i zapadno od

and west of the amphitheatre, with the fence walls serving for the road foundation. This would also provide for more space within the bounds of the amphitheatre enclosure, which would facilitate movement when performing restoration works. This expansion would also improve safety as it would keep the general public at a greater distance as there had already been instances of fragments of stone falling as far as the road during works (Mader 2011, 5-91). Concurrent plans aimed to enhance the view of the amphitheatre by making level the municipal land facing the Dejak and Fragiacomio houses adjacent to the edifice, and to create two sets of stairs, one to the north side and the other to the south side such that a rectangle was formed around the monument.⁹⁶ These two designs were discussed by the city administration, which decided that the fence around the amphitheatre was to be relocated to follow the new line of the road to be built; a decision regarding the need to build a set of stairs at the head of the road would be contingent on the nature of the terrain uncovered in the course

⁹² Dopis od 14. listopada 1887., DAPA 40, kutija 3

⁹³ Dopis od 20. listopada 1887., DAPA 40, kutija 3

⁹⁴ Dopis od 14. kolovoza 1888., AMI DOK-10.1, 1888.

⁹⁵ Dopis od 9. listopada 1888., AMI DOK-10.2

⁹⁶ Report dated 18 May 1890, ASTS, IRLI-AAGG (1850-1918), Busta 491

amfiteatra, a zidići ograda bi ujedno služili temeljenju cesta. Na ovaj bi se način također dobilo više prostora u samom amfiteatru, čime bi se olakšalo kretanje prilikom provođenja restauracija. Proširenje je bilo korisno i s aspekta sigurnosti, s obzirom da bi držalo ljude podalje, a već se dešavalo da tijekom radova ulomci kamena odlete do ceste (Mader 2011, 5-91). U isto se vrijeme planirala i valorizacija pogleda na amfiteatar poravnavanjem gradskih čestica ispred kuće Dejak i ispred kuće Fragiaco uz amfiteatar, kao i izgradnjom dvaju stubišta, jednog na sjevernoj strani i jednog na južnoj strani, da se oformi četverokut oko spomenika⁹⁶. Ova su dva projekta raspravljena na sjednici gradske uprave, gdje je odlučeno da će trebati premjestiti ogradu oko Arene prema novoj liniji ceste koja bude izgrađena; vezano uz vrstu terena na koji se bude naišlo prilikom iskopavanja bilo bi odlučeno je li potrebno izgraditi stubište na početku ceste. Stubište bi bilo široko 3 metra s dva bočna zidića i ogradom; ako teren bude mekši, umjesto stubišta prenijet će se iskopani materijal ne bi li se izradio put blagog nagiba koji bi se spajao na gornju cestu⁹⁷.

Nakon što je 1888. godine podignuta cesta na istočnoj strani amfiteatra, počelo se razmišljati i o podizanju ograde, koja više nije ispunjavala svoju zaštitnu funkciju. Godine 1894. izrađeni su novi planovi ne bi li se ona podigla i ojačala, no realizacije se grad prihvatio tek 1903. godine, nakon opetovanih inzistiranja najprije konzervatora Rudolfa Weisshäupla⁹⁸, a zatim Antona Gnirsa⁹⁹, što je rezultiralo narudžbom novih planova

of excavation work. The stairs would have a breadth of three metres with small walls to both sides and fencing. If the terrain was found to be soft, a gentle sloping path connecting with the upper road would be created by the transfer of excavated material.⁹⁷

As the road to the east of the amphitheatre had been raised in 1888 there was deliberation as to raising the level of the fencing, which no longer served its primary protective purpose. New designs were drafted in 1894 to see it raised and reinforced, but it was only in 1903 that the city undertook their implementation following repeated petitioning from, above all, the conservator Rudolf Weisshäupl,⁹⁸ but also of Anton Gnirs,⁹⁹ all of which led to the commissioning of new designs for the widening of the walls and fences around the amphitheatre. Plans and detailed cost estimates were drawn up in 1904 by the builder Pietro Dorigo. These plans envisaged the demolition of the existing fencing and the raising of new fencing along the Via dell’Arena (Amfiteatarska ulica), from the corner of the Via dell’Arena to the walls of the stairs towards the Via Gladiatori (Gladijatorska ulica), and from the corner of the Via Circonvallazione (Ulica Dubrovačke bratovštine) along the Via Giovia (most likely Istarska ulica¹⁰⁰).¹⁰¹ Gnirs accepted the proposal and the

⁹⁶ Izvještaj od 18. svibnja 1890., ASTS, IRL-LL-AAGG (1850-1918), Busta 491

⁹⁷ Dopis od 21. siječnja 1890., AMI DOK-2.1, 1890.

⁹⁸ Rudolf Weisshäupl (Beč, 1861. - Beč, 1934.). Učitelj u pulskoj gimnaziji, kasnije u Beču. Od 1892. do 1900. konzervator u Puli (Mader 2011, 5-91)

⁹⁹ Anton Gnirs (Žatec, Češka, 18. siječnja 1873. - Loket, Češka, 10. prosinca 1933.). Sudetski Nijemac, studirao je u Pragu. U Pulu je došao 1899. i radio kao profesor u njemačkoj gimnaziji, od 1901. kao konzervator Središnjeg povjerenstva za okruge Pulu, Pazin i Rovinj te istodobno kao kustos državne arheološke zbirke u Puli (lapidarij u Areni i Augustovu hramu); 1912. - 18. pokrajinski je konzervator za Austrijsko primorje i Kranjsku. Istraživao je prapovijesne, antičke i srednjovjekovne spomenike u Istri te je nezaobilazna ličnost konzervatorske prakse na ovom području. Njegovi konzervatorski dosezi objedinjuju skrb o arheološkim i sakralnim spomenicima, fortifikacijama (renesansna kula u Gračišću), drvenoj skulpturi (Pulski poliptih i poliptih iz Sv. Jakova u Bačvi), crkvenim zvonima te srednjovjekovnom zidnom slikarstvu. U razdoblju 1911.-1914. organizira mrežu suradnika (Josef Balla, Hans Viertelberger, Gustav Lang) s kojima započinje otkrivanje i restauraciju srednjovjekovnih fresaka u Istri. Za vrijeme Prvog svjetskog rata bavi se katalogiziranjem rekviriranih istarskih zvona. Njegova zaštitna istraživanja i veliki broj podataka objavljeni su u člancima, najviše u bečkoj službenoj arheološkoj periodici. Nakon I. svjetskog rata vratio se u Sudete, gdje je nastavio raditi u službi zaštite spomenika (Istrapedia 3, 2019).

⁹⁷ Official letter dated 21 January 1890, AMI DOK-2.1, 1890

⁹⁸ Rudolf Weisshäupl (Vienna, 1861-Vienna, 1934). A teacher at the gymnasium in Pula, later a teacher in Vienna. Held the post of conservator in Pula from 1892 to 1900 (Mader 2011, 5-91).

⁹⁹ Anton Gnirs (Žatec, Bohemia, 18 January 1873-Loket, Bohemia, 10 December 1933). A Sudeten German, he received his higher education in Prague. He came to Pula in 1899 where he worked as a teacher in the German language gymnasium, and from 1901 as a conservator for the Central Commission for the Pula, Pazin, and Rovinj districts, and concurrently as the curator of the state archaeological collection in Pula (the collection of stone sculpture at the amphitheatre and in the Temple of Augustus). From 1912 to 1918 he served as the provincial conservator for the Austrian Littoral and Carniola. He investigated prehistoric, antique period, and medieval monuments in Istria, and was a central figure of conservation practices in this region. His achievements as a conservator include supervision of archaeological and sacral monuments, fortifications (the Renaissance period tower in Gračišće), wooden sculpture (the Pula polyptych and the polyptych from the St Jacob church in the Bačva hamlet), church bells, and medieval murals. In the period from 1911 to 1914 he created a network of associates (Josef Balla, Hans Viertelberger, Gustav Lang) with whom he worked to identify and restore medieval frescoes in Istria. During the Great War he catalogued requisitioned bells from Istria. His rescue archaeology work and copious data were published in papers, most in the official Viennese archaeological periodicals. Following the Great War, he moved back to the Sudetenland where he continued to work in the monument protection service (Istrapedia 3, 2019).

¹⁰⁰ Pula's street directory defines this street as the continuation of the Via Circonvallazione, but if we consider the present development situation of the described block it is likely that the Via Giovia corresponds to what is now Istarska street (Istarska ulica).

¹⁰¹ ASTS, IRL-LL-AAGG (1906-1918), Busta 2493

za širenje zidova i ograde oko Arene. Planove i detaljan troškovnik izradio je 1904. godine graditelj Pietro Dorigo. Ovim su se planovima trebale srušiti postojeće ograde i izraditi nove duž Via dell’Arena (Amfiteatarska ulica), od ugla Via dell’Arena do zidova stubišta prema Via Gladiatori (Gladijatorska ulica) te od ugla Via Circonvallazione (Ulica Dubrovačke bratovštine) duž Via Giovia (pretpostavlja se Istarska ulica¹⁰⁰)¹⁰¹. Gnirs je prijedlog i troškovnik radova prihvatio i preporučio Središnjem povjerenstvu. No radovi nisu tekli po planu, cijena se smatrala previsokom, tako da 1907. godine Gnirs i dalje prijavljuje Središnjem povjerenstvu neovlaštene ulaske u amfiteatar i vandalizme (Mader 2011, 5-91). Napokon su se 1908. godine odlučili za jednostavnu i jeftiniju verziju ograde. Izvođenje radova preuzeo je Enrico Polla iz Pule te su oni iste godine i započeli¹⁰². Gnirs se već 1909. žalio da su radovi spori te, dodatno, da se odvodni kanal uz Via Gioviju tijekom kiša prepuni i prelijeva u amfiteatar. Slična se situacija ponovila 1910. godine, kada je prijavio problem s javnom slavinom iz koje se voda već godinama neometano slijevala u unutrašnjost amfiteatra. Gradska uprava je bila spora i po pitanju uklanjanja ovih uzroka onečišćenja te je Gnirs na sebe preuzeo odgovornost i naložio izvedbu privremenog kanala za preusmjeravanje nečistih voda (Mader 2011, 5-91).

U međuvremenu, neovisno o opetovanim zamolbama da ova praksa prestane, kao i službenoj zabrani, u prostoru amfiteatra nastavljene su aktivnosti paljenja vatre i vatrometa, što je oštećivalo spomenik. Godine 1890. posjetitelji i građani uputili su se čamcem u blizinu otoka “*degli Olivi*” (Uljanik) kako bi uživali u osvjetljenju amfiteatra. Kaže novinar da je “izgledalo kao da se svjedoči posljednjim jezicima vatre koja je uništila ogromnu građevinu” (Il Giovine pensiero, 1890). Godine 1895., prilikom carskog posjeta gradu Puli, amfiteatar je noću osvjetljen velikim vatrama (Il Giovine pensiero, 1895). Godine 1900. uprava u Puli dozvolila je Kraljevskom admiralitetu u Puli rasvjetu amfiteatra katranom i bakljama¹⁰³. Nekoliko godina kasnije dovršena je izgradnja Valerijina parka, a u povodu otkrivanja spomenika u čast carice Elizabete 30. listopada 1904., povjerenstvo za spomenike odlučilo je u unutrašnjosti Arene naložiti velike vatre. Tom je

works cost estimates and recommended it to the Central Commission. Works, however, did not run to plan and the price was deemed excessive, and in 1907 Gnirs continued to report to the Central Commission of unauthorised entry to the amphitheatre and acts of vandalism (Mader 2011, 5-91). A decision was finally made in 1908 to opt for a simpler and less costly version of the fence. The project was taken over by Enrico Polla of Pula with works commencing that year.¹⁰² In 1909 Gnirs was already lodging complaints about the slow pace of the works and, further, that the drainage channel along the Via Giovia would overflow into the amphitheatre when it rained. A similar situation was repeated in 1910 when he reported an issue with a public tap from which water had for years drained freely into the interior of the amphitheatre. The city administration was again slow in eliminating these sources of pollution and Gnirs took it upon himself to remedy the issue, ordering the creation of a temporary channel to redirect the wastewater (Mader 2011, 5-91).

In the intervening period, notwithstanding the repeated entreaties to bring an end to the practice, and an official ban, the lighting of fires and fireworks within the bounds of the amphitheatre continued, causing damage to the monument. In 1890 visitors and citizens took to the island “*degli Olivi*” (Uljanik) by dinghies to enjoy the illumination of the amphitheatre. One reporter noted that it “looked like we were witnessing the final tongues of flame that had destroyed the monumental edifice” (Il Giovine pensiero, 1890). The amphitheatre was illuminated with bonfires at night in 1895 on the occasion of an imperial visit to Pula (Il Giovine pensiero, 1895). In 1900 the Pula administration allowed the royal admiralty in Pula to illuminate the amphitheatre using tar and torches.¹⁰³ Some years later the development of the Valeria park was completed; on the occasion of the unveiling of a monument there on 30 October 1904 in honour of the empress Elisabeth the monuments committee ordered bonfires to be lit in the amphitheatre. This occasion saw a great deal of the stone stained with tar, some wall sections damaged by the fire, a part of the recently reconstructed substructures were destroyed, and one of the original *cavea* seats [*gradus*] had become entirely calcined. The Lieutenancy was petitioned with a request that these activities be banned and that the use of the amphitheatre area for any purpose would be made contingent on the prior approval of the competent conservator (Mader 2011, 5-91).

¹⁰⁰ Stradarij grada Pule ovu ulicu definira kao nastavak ulice Via Circonvallazione, ali promatrajući današnju situaciju izgrađenosti opisanog bloka vjerojatno je da se Via Giovia odnosi na današnju Istarsku ulicu.

¹⁰¹ ASTS, IRL-LL-AAGG (1906-1918), Busta 2493

¹⁰² ASTS, IRL-LL-AAGG (1906-1918), Busta 2493

¹⁰³ DAPA 40, kutija 7

¹⁰² ASTS, IRL-LL-AAGG (1906-1918), Busta 2493

¹⁰³ DAPA 40, box 7

prilikom velika količina kamena zamrljana katranom, dijelovi zidova oštećeni su vatrom, uništen je dio netom rekonstruiranih podkonstrukcija, a jedna od izvornih stuba za sjedenje potpuno je kalcificirana. Namjesništvu u Trstu poslana je molba da se ubuduće zabrane takve aktivnosti te da korištenje prostora amfiteatra u bilo kakvu svrhu treba prethodno odobriti nadležni konzervator (Mader 2011, 5-91).

DANAŠNJE STANJE OČUVANOSTI AMFITEATRA U USPOREDBI S NOVIM SAZNANJIMA

Za potrebe ispravnog izvođenja konzervatorsko-restauratorskih zahvata treba potpuno poznavati povijest samoga spomenika, raspoznati povijesna događanja i obavljene radove, razlikovati izvorne elemente od onih koji su nastali kasnije, znati za intervencije koje možda golim okom nisu vidljive, ali su danas sastavni dio spomenika. Ta saznanja mogu uvelike uvjetovati metode konzervacije i restauracije koje bi se primijenile na spomeniku.

Iz prikupljene dokumentacije o zbivanjima oko pulskog amfiteatra tijekom Druge austrijske uprave u Puli moguće je saznati da su u tom povijesnom periodu obavljena njegova možda najopsežnija istraživanja i konzervacije. U vrijeme kada su nastajali temelji današnjih konzervatorskih i restauratorskih praksi, različite osobe posvetile su sva dostupna znanja i aktivnosti ne bi li ga na najbolji način restaurirali, rekonstruirali, zaštitili i prezentirali.

Slijedeći tijek istraživanja i iskopavanja unutrašnjih i vanjskih dijelova amfiteatra vidljivo je da su se tijekom jednog stoljeća iskopavanja ponavljala čak i na istim zonama, koje su, zbog nemogućnosti ispravnog održavanja, nakon obavljenih istraživanja dugi niz godina ostajale otkrivene te su uz pomoć prirodnih pojava ponovno zatrpane. Tako su radijalni i pregradni zidovi gotovo ciklički otkrivani, izloženi atmosferskim uvjetima, popravljani, rušeni, zatrpani i ponovno otkrivani. Ova su događanja pridonijela njihovom poznavanju, ali i degradaciji i propadanju.

Najočuvaniji dio amfiteatra njegov je vanjski plašt. Površine kamena danas su u velikoj mjeri prekrivene crnim korama, patinama, obraštajem i vegetacijom, kako je zabilježio i Crnković 2003. godine (Crnković 2003). No radi se o degradacijama koje se na kamenu mogu pojaviti i u kratkom vremenu od nekoliko desetljeća. Stoga je danas izuzetno teško razlikovati površinske

THE AMPHITHEATRE'S PRESENT STATE OF PRESERVATION AS IT RELATES TO OUR CURRENT KNOWLEDGE

The proper performance of conservation and restoration interventions requires a full knowledge of the monument's history, the ability to identify historical events and works previously performed, to distinguish between original elements and those later interposed, and to be aware of interventions not always evident to the naked eye but which now constitute an integral part of the monument. All of these insights can largely inform conservation and restoration methods employed when undertaking interventions to a monument.

The gathered documentation concerning events in and around Pula's amphitheatre during the second Austrian administration of the city shows that this historical period saw perhaps the most comprehensive investigation and conservation of the monument. At a time when the foundations of today's conservation and restoration practices were being laid, a diverse set of people engaged all of the available knowledge and efforts to best restore, reconstruct, protect, and present this edifice.

In following the course of investigative work and excavation in particular at both internal and external areas of the amphitheatre we see that over the span of a century excavation work was performed repeatedly in the same zones which, absent proper maintenance, remained uncovered for many years post-investigation and were re-buried by natural processes. Thus, the radial and partition walls faced a veritable cycle of uncovering, exposure to the elements, repair, destruction, re-burial, and repeated uncovering. These events contributed to our knowledge, but also to their degradation and decay.

The shell of the amphitheatre is its best-preserved part. The stone surfaces are now largely covered with black crust, patination, fouling, and vegetation, as was noted by Crnković in 2003 (Crnković 2003). This form of degradation, however, may appear on stone over brief spans numbered in decades. It is thus now exceedingly difficult to distinguish surface degradation that developed on stone over many centuries from those that developed from the mid-19th c. to the present day.

From Nobile's designs for the conservation of several of the arches we learn that some of the original stone blocks were, due to their state of decay and the danger of collapse, replaced with new stone. The first of the arches to be thus repaired in 1816 and 1817 were those between piers 36 and 37 and piers 37 and 38, while later, in 1821, the interventions were to the four arches between piers

Sl. 18 Luk između pilona 36 i 37, radovi koje je izvodio Valentino Valle (fotografija: Đ. Gobić-Bravar).

Fig. 18 The arch between piers 36 and 37; works performed by Valentino Valle (photo: Đ. Gobić-Bravar).

degradacije koje su se na kamenu razvijale dugi niz stoljeća od onih koje su se razvile od sredine 19. stoljeća pa do danas.

Već iz Nobileovih projekata konzervacije lukova saznajemo da je dio izvornih kamenih blokova, zbog trošnosti i opasnosti urušavanja, zamijenjen novima. Prvi lukovi koji su obrađeni između 1816. i 1817. godine bili su oni između pilona 36–37 i 37–38, a kasnije, tijekom 1821. godine provedeni su zahvati na četiri luka između pilona 28 i 32. Ovi su radovi izvedeni uz poštovanje izvornih metodologija i materijala koji su korišteni pri izgradnji amfiteatra. Nobile je inzistirao na korištenju kamena za koji je pretpostavljao da je i izvorno korišten te (koliko je poznato iz izvještaja) nisu primijenjene željezne spojnice i/ili mortovi.

Kasnije, 80-ih i 90-ih godina 19. stoljeća, velika količina kamenih blokova zamijenjena je novima koji su međusobno i s izvornima spojeni željeznim klinovima i cementom te su sve rupe i sljubnice zatvorene cementnim mortom i miješanim kamenim ulomcima. Ovi zahvati nisu u skladu s načelima stilskog restauriranja te ne vode računa o autentičnosti spomenika, što bi bile karakteristike ovog perioda djelovanja Središnjeg povjerenstva (Ćorić 2014, 127–135). Evidentno je da nadležni lokalni konzervatori Swida i Weisshäupl nisu pratili zahvate već su projektiranje, odlučivanje i nadzor bili prepušteni lokalnom inženjeru Depangheru i nekadašnjem lokalnom konzervatoru Rizziju. Ipak, treba istaknuti da su ovim radovima, sigurno neestetskim i djelomično možda preinvazivnim, sačuvali spomenik od daljnje degradacije, iako su postavili i temelje za

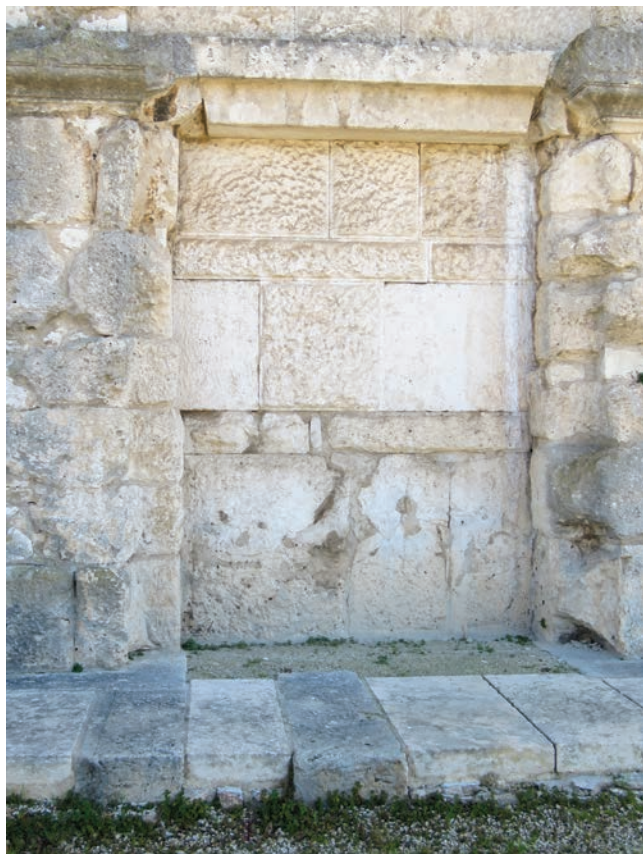
Sl. 19 Luk između pilona 17 i 18. Primjer rekonstrukcije luka tijekom kampanja s kraja 19. stoljeća (fotografija: Đ. Gobić-Bravar).

Fig. 19 The arch between piers 17 and 18; an example of arch reconstruction of the late 19th c. campaign (photo: Đ. Gobić-Bravar).

28 and 32. These works adhered to the methodologies and materials originally used when the amphitheatre was built. Nobile insisted on using the type of stone he posited had originally been used and (from what we know from the reports) there was no use of either iron cramps or mortars.

Later, in the 1880s and 1890s, a large number of stone blocks were replaced with new stone, joined to one another and to original stone elements using iron cramps and cement, with cavities and joints closed using cement-based mortar mixed with fragments of stone. These interventions were not consistent with the principles of stylistic restoration and did not take into account the authenticity of the monument, which was characteristic of this period in the activity of the Central Commission (Ćorić 2014, 127–135). It is evident that the competent local conservators Swida and Weisshäupl did not oversee the interventions and that design, decision-making, and supervision were left to the local engineer Depangher and the former local conservator Rizzi. It is, nevertheless, true that these works—while certainly going beyond the simply aesthetic, and to some degree perhaps overly invasive—did preserve the monument against further degradation, albeit also laying the ground for new aspects of future conservation and restoration interventions that will have to be directed at mitigating the damage that will over time be caused by the cement-based mortar and the iron cramps.

Iron cramps are detrimental to stone structures and may cause cracking and significant problems to structural integrity. Originally, they were encased in poured lead,

Sl. 20 Zatvaranje prostora između pilona 15 i 16. Izvorni red kamena pri dnu i pregradnje iz 80-ih godina 20. stoljeća (fotografija: Đ. Gobić-Bravar).
Fig. 20 Walled up space between piers 15 and 16; original course of stone masonry at the bottom and the courses installed in the 1980s above (photo: Đ. Gobić-Bravar).

nove vidove budućih konzervatorsko-restauratorskih zahvata koji će morati biti usmjereni prema umanjivanju šteta koje će s vremenom uzrokovati cementni mort i željezni klinovi.

Željezni su klinovi štetni za kamenu strukturu i mogu uzrokovati pukotine i velike statičke probleme. Izvorno su bili zaliveni olovom koje ih je štitilo od vode, glavnog uzročnika korozije koja dovodi do bubrenja željeza i pucanja kamena. Cementni mort ne štiti željezne klinove od vlage i može dovesti do kontaminacije kamena sulfatnim solima te uništavanja površinske strukture kamena uslijed različitih koeficijenata termičke dilatacije između ta dva materijala.

S obzirom da projekti, odnosno troškovnici zahvata ne navode detaljno koji su elementi zamijenjeni već samo opisuju stavke zahvata, danas je izuzetno otežano definirati koji su kameni blokovi zamijenjeni. No, usporedbom današnje situacije s akvarelom razvedenog vanjskog plašta koji je Nobile izradio tijekom svojeg boravka u Puli¹⁰⁴ (Galli, Andrey 2000, 129-156;

¹⁰⁴ Akvarel se danas čuva u Državnom arhivu u Ticinu, Švicarska.

Sl. 21 Veduta amfiteatra iz 1846. godine (preuzeto iz *Illustrierte Zeitung*, N. 152, 1846).

Fig. 21 1846 panorama of the amphitheatre (from: *Illustrierte Zeitung*, N. 152, 1846).

which protected them from water, the primary contributor to corrosion, which causes iron to swell and fracture the stone. Cement-based mortar provides no such protection of the iron cramps against moisture and may lead to contamination of the stone with sulphate salts and the destruction of the surface structure of the stone as the result of the differing thermal expansion coefficients of the two materials.

Given that the designs and the cost estimates for the interventions do not provide detailed information as to which elements were replaced, giving only an itemised description of the intervention, we now find it exceedingly difficult to identify the positions of the replaced stone blocks. Comparing, however, the present situation with the aquarelle showing the shell of the edifice made during Nobile's visit to Pula¹⁰⁴ (Galli, Andrey 2000, 129-156; Bradanović 2016) it is possible to identify stone blocks that were highly degraded in the early 19th c. and that were replaced with new blocks.

These are, of course, identifications of possible positions based solely on archival data and visual comparisons of the historical and present situations. An entirely exact identification of stone blocks installed in the late 19th c. would require a number of analyses, including those of the metal elements present within the structure of the edifice, and petrographic and mineralogical analyses of the type of stone used, if the hypothesised situation was to be confirmed.

Our study of the archival fonds has allowed us to present both the interventions performed to the edifice, and

¹⁰⁴ The aquarelle is now kept at the State Archives in Ticino, Switzerland.

Bradanović 2016) moguće je prepoznati kamene blokove koji su početkom 19. stoljeća bili izuzetno trošni te su zamijenjeni novima.

Naravno, radi se o determinaciji mogućih pozicija temeljeći se isključivo na arhivskim informacijama i vizualnoj usporedbi povijesne i današnje situacije. Za potpuno egzaktno definiranje kamenih blokova s kraja 19. stoljeća treba obaviti niz analiza, poput analize metalnih elemenata prisutnih unutar strukture građevine te petrografsko-mineraloške analize vrsta kamena, koje bi potvrdile pretpostavljenu situaciju.

Osim zahvata obavljenih na građevini, pretraživanjem arhivskih fondova moguće je prikazati i razmišljanja, ideje i prijedloge radova i valorizacije koji na kraju nisu realizirani. Poput ideje konzervatora Kandlera da se lukovi direktno zazidavaju, što tada nije uzeto u obzir, ali je zatim djelomično provedeno tijekom kampanje zahvata na amfiteatru 80-ih godina prošlog stoljeća (Krizmanić, Marasović 2003, 89-116). Ili ideje Righettija da se unutrašnjost amfiteatra iznajmi barovima i restoranima radi ubiranja najma i veće popularizacije prostora, što također tada nije uzeto u obzir, ali je kasnije izvedeno (Krizmanić, Marasović 2003, 89-116). Svakako su zanimljive informacije o ogradi amfiteatra, od razvoja same ideje do njene realizacije i izmjena te održavanja. Ograda postoji i danas, u obliku koji je rezultat mnogobrojnih izmjena, dio kojih je izveden i tijekom 20. i 21. stoljeća, te predstavlja povijesni dio vizure samog amfiteatra, što je čini kulturnom baštinom.

Saznanja dobivena istraživanjem dostupne literature i arhivskih fondova dopunila su informacije o zahvatima provedenim kroz povijest na pulskom amfiteatru, čime su pridonijela i boljem razumijevanju njegova današnjeg stanja te pomogla pri planiranju budućih analiza i konzervatorsko-restauratorskih zahvata u cilju njegova što kvalitetnijeg očuvanja i prezentacije.

the contemplations, ideas, and proposals for works and beneficial utilisation that were never carried through. Among these was the idea advanced by the conservator Kandler to directly wall up arches, which was at the time rejected, but was partially done during intervention campaigns of the 1980s (Krizmanić, Marasović 2003, 89-116). Another was the idea suggested by Righetti to rent out space inside the amphitheatre to café and restaurant operators with the aim of collecting rent and popularising the venue, also rejected at the time, but later implemented (Krizmanić, Marasović 2003, 89-116). Certainly fascinating are the data concerning the amphitheatre fencing, from the development of the idea to its realisation, the various alterations, and its maintenance. The fence exists to this day, in a form that is the product of numerous changes, some of which occurred in the 20th and 21st c., and it constitutes an element of the amphitheatre's historical appearance, making it too a part of our cultural heritage.

The insights gained from our study of the available literature and archival fonds have complemented our knowledge of the interventions performed in the past at Pula's amphitheatre, contributing to our better understanding of its current condition and informing the planning of future analyses and conservation and restoration interventions aimed at ensuring the best possible preservation and presentation of the monument.

DOKUMENT 1

N 450 28/3/852

Skupina pisama na njemačkom; izdvojen je dio na talijanskom koji se odnosi na potrebu formiranja konzervatorskog ureda u Puli.

Al Signor Nicolò Rizzi possidente a Pola

Dietro invito di quest'i. r. Luogotenenza dei 12/9 850 No 5589 Vossignore ebbe la bontà di assumere la custodia di quei celebri monumenti delle antichità Polensi favorindo così di rimpiazzare meritevolmente le mansioni disimpegnare ulteriormente le mansioni alle quali fino alla sua morte accudiva con tanto zelo il conservatore Giovanni Carrara.

Gli avvenimenti degli ultimi anni impedirono il proseguimento non impedirono soltanto il proseguimento dei lavori d'escavo, ma ebbero puro per conseguenza fatale le frequenti devastazioni dei monumenti preziosi. È quindi da temersi, che quelle antichità preziose anderebbero ad col tempo a perire, se qualora non s'interponesse di bel nuovo la cura di uomini animati per lo studio dei nostri antenati delle antichità patrie l'i.r. Ministero del pel commercio, l'industria e pelle costruzioni pubbliche a tenore del bollettino d'ordiname dei 4/1 p.p. No 2 fece di già delle proposizioni atte alla manutenzione dei monumenti, ed una rispettiva istruzione per la commissione centrale da farsi nominare nominarsi ottene pure la sanzione sovrana.

Non avendo però la detta commissione centrale ancor provveduto alla formazione d'un conservatorio a Pola, ed non conoscendo ignorando pure d'essa ch'esso esser la medesima di già in attivazione, credei opportuno d'inoltrare l'i. r. Commandante di piazza il Sig Tenente Colonello Valentino de Modesti ed il Sig capitano del Genio Barone de Türkheim di voler unirsi seco Lei allo scopo della d'una manutenzione maggior possibile dei monumenti nonché della formazione d'un conservatorio a Pola, il quale secondo le istruzioni della legge summenzionata e coll'appoggio dell'autorità politica provvederà ulteriormente alla manutenzione dei monumenti antichi ed all'escavo delle antichità nonché dirigerà i lavori d'escavo.

Sono giunti a pregare V.S. di voler passare di concerto coi Signori nominati.

28/6/852

DOCUMENT 1

N 450 28/3/852

A set of letters written in German; the parts in Italian pertaining to the need to set up a conservation office in Pula are presented here.

Al Signor Nicolò Rizzi possidente a Pola

Dietro invito di quest'i. r. Luogotenenza dei 12/9 850 No 5589 Vossignore ebbe la bontà di assumere la custodia di quei celebri monumenti delle antichità Polensi favorindo così di rimpiazzare meritevolmente le mansioni disimpegnare ulteriormente le mansioni alle quali fino alla sua morte accudiva con tanto zelo il conservatore Giovanni Carrara.

Gli avvenimenti degli ultimi anni impedirono il proseguimento non impedirono soltanto il proseguimento dei lavori d'escavo, ma ebbero puro per conseguenza fatale le frequenti devastazioni dei monumenti preziosi. È quindi da temersi, che quelle antichità preziose anderebbero ad col tempo a perire, se qualora non s'interponesse di bel nuovo la cura di uomini animati per lo studio dei nostri antenati delle antichità patrie l'i.r. Ministero del pel commercio, l'industria e pelle costruzioni pubbliche a tenore del bollettino d'ordiname dei 4/1 p.p. No 2 fece di già delle proposizioni atte alla manutenzione dei monumenti, ed una rispettiva istruzione per la commissione centrale da farsi nominare nominarsi ottene pure la sanzione sovrana.

Non avendo però la detta commissione centrale ancor provveduto alla formazione d'un conservatorio a Pola, ed non conoscendo ignorando pure d'essa ch'esso esser la medesima di già in attivazione, credei opportuno d'inoltrare l'i. r. Commandante di piazza il Sig Tenente Colonello Valentino de Modesti ed il Sig capitano del Genio Barone de Türkheim di voler unirsi seco Lei allo scopo della d'una manutenzione maggior possibile dei monumenti nonché della formazione d'un conservatorio a Pola, il quale secondo le istruzioni della legge summenzionata e coll'appoggio dell'autorità politica provvederà ulteriormente alla manutenzione dei monumenti antichi ed all'escavo delle antichità nonché dirigerà i lavori d'escavo.

Sono giunti a pregare V.S. di voler passare di concerto coi Signori nominati.

28/6/852

DOKUMENT 2

Fatto in Pola nella Cancelleria dell'I. R. Comando di Piazza quest'oggi 26 Luglio 1852

Presenti i sottoscritti

Coll'ossequiato decreto 28 Giugno No 450/P dell'Eccelsa I.R. Luogotenenza vennero invitati l'I. R. Tenente Colonnello e Comandante di Piazza Signor Valentino de Modesti, il Signor Capitano del Genio Barone de Türkheim, ed il Signor Niccolò Rizzi qual Conservatore delle Antichità Polensi a formare in questa Città un Conservatorio il quale secondo le istruzioni della legge emanata dall'I.R. Ministro pel commercio, industria e per le costruzioni pubbliche pubblicata nel bolletino d'ordinanza dei 4 Gennajo a.c. No 2 divulgata colla Notificazione dell'Eccelsa Luogotenenza del litorale 28 Giugno 1852 No 161, e coll'appoggio dell'Autorità politica dovrà provvedere alla manutenzione dei monumenti nonché alla direzione de lavori d'escavo.

Onde pertanto prestare la dovuta obbedienza all'onorevole incarico ricevuto, e per secondare di ogni meglio le provide disposizioni dell'Eccelso Governo i sunominati Signori si sono in oggi riuniti nella Cancelleria dell'I. R. Comandante di Piazza, e sino alla promulgazione da parte dei Superiori Dicasteri di apposite prescrizioni, stabilirono fra di essi concordemente quanto in appresso.

Col giorno di oggi s'intenderà formato in Pola il Conservatorio pella custodia e sorveglianza delle Antichità Polensi e pella direzione dei lavori d'escavo. Ogni qualvolta sarà duopo trattare sugli affari riguardanti le Antichità i membri del Conservatorio si raduneranno in una delle stanze dell'I. R. Tenente Colonnello e Comandante di Piazza Signor Valentino de Modesti. Sebbene per ogni proposizione che sarà d'avanzarsi ai Superiori Dicasteri per tutto ciò che concerne i lavori da eseguirsi i membri del Conservatorio si porranno sempre d'accordo fra essi, tuttavia onde non portare inciampo alle altre occupazioni di cui si trovano circondati li Signori de Modesti ed il Barone de Türkheim si crede bene stabilire per ogni singolo membro la propria sfera d'azione, e perciò il Signor T.C. de Modesti fungerà quale preside del Conservatorio, ed avrà pure la contabilità e la Cassa, il Signor Capitano del Genio Barone de Türkheim avrà la controlleria della Cassa, e quell'ingegnere sarà destinato per la rilevazione dei Piani e dei Progetti, e per l'istradamento ai lavori, ed il Signor Rizzi sosterrà la direzione dei lavori e la sorveglianza in generale di tutti i Monumenti.

Tutti i frammenti interessanti l'Archeologia che si scopriranno come pure tutte le monete antiche che si potranno avere saranno collocati nel Tempio d'Augusto a questo scopo già destinato dal defunto Conservatore Giovanni Carrara.

DOCUMENT 2

Fatto in Pola nella Cancelleria dell'I.R. Comando di Piazza quest'oggi 26 Luglio 1852

Presenti i sottoscritti

Coll'ossequiato decreto 28 Giugno No 450/P dell'Eccelsa I.R. Luogotenenza vennero invitati l'I. R. Tenente Colonnello e Comandante di Piazza Signor Valentino de Modesti, il Signor Capitano del Genio Barone de Türkheim, ed il Signor Niccolò Rizzi qual Conservatore delle Antichità Polensi a formare in questa Città un Conservatorio il quale secondo le istruzioni della legge emanata dall'I.R. Ministro pel commercio, industria e per le costruzioni pubbliche pubblicata nel bolletino d'ordinanza dei 4 Gennajo a.c. No 2 divulgata colla Notificazione dell'Eccelsa Luogotenenza del litorale 28 Giugno 1852 No 161, e coll'appoggio dell'Autorità politica dovrà provvedere alla manutenzione dei monumenti nonché alla direzione de lavori d'escavo.

Onde pertanto prestare la dovuta obbedienza all'onorevole incarico ricevuto, e per secondare di ogni meglio le provide disposizioni dell'Eccelso Governo i sunominati Signori si sono in oggi riuniti nella Cancelleria dell'I. R. Comandante di Piazza, e sino alla promulgazione da parte dei Superiori Dicasteri di apposite prescrizioni, stabilirono fra di essi concordemente quanto in appresso.

Col giorno di oggi s'intenderà formato in Pola il Conservatorio pella custodia e sorveglianza delle Antichità Polensi e pella direzione dei lavori d'escavo. Ogni qualvolta sarà duopo trattare sugli affari riguardanti le Antichità i membri del Conservatorio si raduneranno in una delle stanze dell'I. R. Tenente Colonnello e Comandante di Piazza Signor Valentino de Modesti. Sebbene per ogni proposizione che sarà d'avanzarsi ai Superiori Dicasteri per tutto ciò che concerne i lavori da eseguirsi i membri del Conservatorio si porranno sempre d'accordo fra essi, tuttavia onde non portare inciampo alle altre occupazioni di cui si trovano circondati li Signori de Modesti ed il Barone de Türkheim si crede bene stabilire per ogni singolo membro la propria sfera d'azione, e perciò il Signor T.C. de Modesti fungerà quale preside del Conservatorio, ed avrà pure la contabilità e la Cassa, il Signor Capitano del Genio Barone de Türkheim avrà la controlleria della Cassa, e quell'ingegnere sarà destinato per la rilevazione dei Piani e dei Progetti, e per l'istradamento ai lavori, ed il Signor Rizzi sosterrà la direzione dei lavori e la sorveglianza in generale di tutti i Monumenti.

Tutti i frammenti interessanti l'Archeologia che si scopriranno come pure tutte le monete antiche che si potranno avere saranno collocati nel Tempio d'Augusto a questo scopo già destinato dal defunto Conservatore Giovanni Carrara.

Questo è quanto fu interinalmente stabilito colla riserva dell'Approvazione da parte dell'Eccelsa I. R. Luogotenenza alla quale il presente sarà sottoposto.

Türkheim De Modesti Niccolò Rizzi

DOKUMENT 3

Eccelsa I. R. Luogotenenza!

Analogamente al grazioso invito ricevuto da codest'Eccelsa I.R. Luogotenenza in data 28 Giugno p.p. No 450/P pella formazione di un Conservatorio a Pola, gli umilissimi sottoscritti dopo essersi fra di essi concertati hanno stipulato l'atto mercè cui ebbe luogo l'istituzione del Conservatorio destinato alla manutenzione dei monumenti nonché alla direzione dei lavori di escavo.

Nel mentre che essi riverentemente rassegna l'atto suddetto si credono in obbligo di esordire a questo loro nuovo incarico col dimostrare alcuni lavori che si rendono necessari ai principali di questi monumenti e che trascurandoli ulteriormente potrebbero cagionare delle devastazioni dannose.

Uno dei principali di questi lavori sarebbe il restauro del tetto del Tempio d'Augusto ch'è in tanto disordine da lasciar penetrare l'acqua da tutte le parti; ma essendo questo un lavoro piuttosto d'importanza, e di qualche spesa, i sottoscritti si riservano di avanzare in separato analoga proposizione.

Non meno importante e necessario lavoro però è quello di nettare dalle piante che in quantità sono cresciute nelle fessure di tutto l'Edifizio dell'Anfiteatro, della Porta Aurea e della porta della Chiesa di S. Francesco di gentile e interessante lavoro.

Questo lavoro fa mestieri farlo subito, perché coll'ingrossamento delle radici delle piante le pietre si spostano e si sconnettono, con grave danno di tutto il monumento e già la Porta della Chiesa di S. Francesco va a gran possa rovinando appunto per la quantità di piante che la ingombrano.

Ella è cosa da non porsi in dubbi che la conservazione dei monumenti dipende appunto dal tenerli mondi e sgombri da tutto ciò che può produrre la loro devastazione e successiva distruzione e perciò i devoti sottoscritti propongono che il progettato lavoro sia fatto quanto più presto sia possibile e che la relativa spesa venga sopperita coi f.ni 300 che sono avanzati dalla dotazione pegli escavi degli anni anteriori.

Se l'Eccelsa I.R. Luogotenenza troverà di addottare questa proposizione la si supplica di voler dare la necessaria autorizzazione per incontrare la spesa e per prelevare i danari onde pagarla.

Questo è quanto fu interinalmente stabilito colla riserva dell'Approvazione da parte dell'Eccelsa I. R. Luogotenenza alla quale il presente sarà sottoposto.

Türkheim De Modesti Niccolò Rizzi

DOCUMENT 3

Eccelsa I. R. Luogotenenza!

Analogamente al grazioso invito ricevuto da codest'Eccelsa I.R. Luogotenenza in data 28 Giugno p.p. No 450/P pella formazione di un Conservatorio a Pola, gli umilissimi sottoscritti dopo essersi fra di essi concertati hanno stipulato l'atto mercè cui ebbe luogo l'istituzione del Conservatorio destinato alla manutenzione dei monumenti nonché alla direzione dei lavori di escavo.

Nel mentre che essi riverentemente rassegna l'atto suddetto si credono in obbligo di esordire a questo loro nuovo incarico col dimostrare alcuni lavori che si rendono necessari ai principali di questi monumenti e che trascurandoli ulteriormente potrebbero cagionare delle devastazioni dannose.

Uno dei principali di questi lavori sarebbe il restauro del tetto del Tempio d'Augusto ch'è in tanto disordine da lasciar penetrare l'acqua da tutte le parti; ma essendo questo un lavoro piuttosto d'importanza, e di qualche spesa, i sottoscritti si riservano di avanzare in separato analoga proposizione.

Non meno importante e necessario lavoro però è quello di nettare dalle piante che in quantità sono cresciute nelle fessure di tutto l'Edifizio dell'Anfiteatro, della Porta Aurea e della porta della Chiesa di S. Francesco di gentile e interessante lavoro.

Questo lavoro fa mestieri farlo subito, perché coll'ingrossamento delle radici delle piante le pietre si spostano e si sconnettono, con grave danno di tutto il monumento e già la Porta della Chiesa di S. Francesco va a gran possa rovinando appunto per la quantità di piante che la ingombrano.

Ella è cosa da non porsi in dubbi che la conservazione dei monumenti dipende appunto dal tenerli mondi e sgombri da tutto ciò che può produrre la loro devastazione e successiva distruzione e perciò i devoti sottoscritti propongono che il progettato lavoro sia fatto quanto più presto sia possibile e che la relativa spesa venga sopperita coi f.ni 300 che sono avanzati dalla dotazione pegli escavi degli anni anteriori.

Se l'Eccelsa I.R. Luogotenenza troverà di addottare questa proposizione la si supplica di voler dare la necessaria autorizzazione per incontrare la spesa e per prelevare i danari onde pagarla.

Pola li 26 Luglio 1852
Türkheim De Modesti Niccolò Rizzi

DOKUMENT 4

Righettijev izvještaj o stanju amfiteatra i potrebnim radovima.

II

Parere tecnico sullo stato e sui diversi restauri più o meno necessari all'Arena in Pola.

Conforme all'incarico avuto, compiti i rilievi all'Arco dei Sergi, passai ad ispezionare ed esaminare di tutto impegno l'antico anfiteatro volgarmente detto arena, il quale, per la sua mole è il primo fra i monumenti di Pola.

Presentemente l'arena consiste della semplice cinta, la quale costituisce una grande elisse, coll'asse maggiore in direzione presso poco del meridiano, e consiste in alcuni avanzi delle interne muraglie di sostegno dei grandi, dei corridoj, scalee, vomitorj, carceri, canali, podj, sotterranei ecc.

Da questi avanzi mi pare che si potrebbe con sufficiente esattezza rifare il primitivo disegno dell'opera perfetta ed a questo fine, nei ritagli di tempo, ne assunsi il maggior numero di elementi che mi fu possibile, coi quali mi lusingo di giungere allo scopo.

Essa arena è disposta ai piedi di un colle, quasi in isponda al mare e si estende per metà circa sul pendio del colle stesso, per il chè, la roccia naturale, serve da quella parte a sostegno dei gradi, con risparmio di costruzione e senza togliere magnificenza alla fabbrica. La predetta cinta, che si può dire in oggi l'unico avanzo dell'arena ancor sufficientemente conservato, è costruita di grandi massi di pietra lavorata, generalmente tenera in origine ed in oggi alquanto indurita, collocata esattamente al posto mediante appositi strumenti detti ulivelle (gripie) ed una speciale manovra di aste di ferro, come puossi desumere dai fori antichi di cui cadaun masso va fornito.

I massi sono fra loro legati con impernature ad arpioni di ferro.

Le impernature che servono ad unire i corsi dell'opera, consistono in perni di ferro di 3³/₄ in quadrato lunghi 4" circa, assicurati dapprima a freddo per 2" nel masso superiore e calati insieme ad esso, nei rispettivi buchi alquanto comodi, preparati nel masso inferiore.

Questi buchi sono situati generalmente agli angoli ed a 6" circa dalle fronti dell'opera e sono muniti di un canaletto per la colatura del piombo.

Ed è appunto questo canaletto che diede traccia a quei malefici, che per rubare poco piombo manomisero quest'opera intagliando profondamente le pietre su tutti

Pola li 26 Luglio 1852
Türkheim De Modesti Niccolò Rizzi

DOCUMENT 4

Righetti's report on the state of the amphitheatre and needed works.

II

Parere tecnico sullo stato e sui diversi restauri più o meno necessari all'Arena in Pola.

Conforme all'incarico avuto, compiti i rilievi all'Arco dei Sergi, passai ad ispezionare ed esaminare di tutto impegno l'antico anfiteatro volgarmente detto arena, il quale, per la sua mole è il primo fra i monumenti di Pola.

Presentemente l'arena consiste della semplice cinta, la quale costituisce una grande elisse, coll'asse maggiore in direzione presso poco del meridiano, e consiste in alcuni avanzi delle interne muraglie di sostegno dei grandi, dei corridoj, scalee, vomitorj, carceri, canali, podj, sotterranei ecc.

Da questi avanzi mi pare che si potrebbe con sufficiente esattezza rifare il primitivo disegno dell'opera perfetta ed a questo fine, nei ritagli di tempo, ne assunsi il maggior numero di elementi che mi fu possibile, coi quali mi lusingo di giungere allo scopo.

Essa arena è disposta ai piedi di un colle, quasi in isponda al mare e si estende per metà circa sul pendio del colle stesso, per il chè, la roccia naturale, serve da quella parte a sostegno dei gradi, con risparmio di costruzione e senza togliere magnificenza alla fabbrica. La predetta cinta, che si può dire in oggi l'unico avanzo dell'arena ancor sufficientemente conservato, è costruita di grandi massi di pietra lavorata, generalmente tenera in origine ed in oggi alquanto indurita, collocata esattamente al posto mediante appositi strumenti detti ulivelle (gripie) ed una speciale manovra di aste di ferro, come puossi desumere dai fori antichi di cui cadaun masso va fornito.

I massi sono fra loro legati con impernature ad arpioni di ferro.

Le impernature che servono ad unire i corsi dell'opera, consistono in perni di ferro di 3³/₄ in quadrato lunghi 4" circa, assicurati dapprima a freddo per 2" nel masso superiore e calati insieme ad esso, nei rispettivi buchi alquanto comodi, preparati nel masso inferiore.

Questi buchi sono situati generalmente agli angoli ed a 6" circa dalle fronti dell'opera e sono muniti di un canaletto per la colatura del piombo.

Ed è appunto questo canaletto che diede traccia a quei malefici, che per rubare poco piombo manomisero quest'opera intagliando profondamente le pietre su tutti

gli angoli e presso tutte le commessure.

Essa cinta è rinforzata in quattro punti da quattro torri che servivano in origine per le scale da salire alla galleria superiore e sopra al cornicione presso alla manovra del velario.

Dal lato estetico queste torri servono a cuoprire all'esterno il punto d'innesto delle due curvature dell'elisse.

Il lavoro esterno dell'opera è generalmente greggio, le corniciature peraltro sono quasi tutte condotte a termine, e dal lavoro di alcune arcate meridionali si dovrebbe credere che l'opera dovevasi all'esterno interamente ripassare e pulire collo scalpello.

Essa cinta varia in altezza: la parte al mare è composta di un basamento alto circa 2 Tese con superiormente due ordini d'arcate di circa egual altezza e della complessiva di 9 Tese e sopra un ordine di finestroni, con cornicione e sovrastante attico, di 4 Tese.

In quest'ultimo ordine venivano fermate le travi del velario che stando ai fori dovevano avere la sezione di 12"/14" ed è singolare, come per meglio solidificare quei pezzi di cornice destinati a rattenere le antenne, si abbia disposto l'attico per modo, che tutta la sua gravità vadi a concentrarsi sopra questi pezzi abbisognevole di maggior resistenza. Sopra al secondo ordine, ed al piano della cornice, si hanno tracce delle intestature dei travi, per cui desumesi, che a questi livelli vi fossero delle impalcature di legname, pei spettatori, l'inferiore e per un parziale coperto, che probabilmente si sarà esteso in zona lungo la cinta, la superiore. Con ciò si avrebbe diminuita la tratta del velario. Alla cinta, dalla parte del colle, per il sollevamento del terreno, come è ben naturale, manca totalmente il basamento ed il primo ordine d'arcate.

Ma anche questa robusta costruzione e disposizione della cinta, composta di 72 arcate come vedesi dall'unito disegno Tav. I non si è conservata incolume attraverso le barbarie dell'evo medio.

In alcune porzioni vi manca l'attacco, in altre anche la cornice, in qualche sito si è diroccata buona parte dell'ultimo ordine, come vedesi nella porzione disegnata sulla tavola II che è precisamente la porzione sopra le arcate 9 e 10 e sopra l'arcata 73 della vicina torre. Questo guasto facilita l'accesso alla cornice superiore, ora che delle primitive scale non si hanno che le tracce.

Il profilo generale della cinta va rastremando da ordine in ordine, ed i relativi pilastri misurano in grossezza 5'6" al primo ordine, 4'5" al secondo, 2'5" al terzo, sino ad 1'8" all'attico.

Le arcate non sono tutte di egual luce: le maggiori sono quelle sull'asse maggiore dell'elisse, le medie sono quelle corrispondenti alle torri, e le altre tutte sono fra loro pressochè eguali e più piccole.

gli angoli e presso tutte le commessure.

Essa cinta è rinforzata in quattro punti da quattro torri che servivano in origine per le scale da salire alla galleria superiore e sopra al cornicione presso alla manovra del velario.

Dal lato estetico queste torri servono a cuoprire all'esterno il punto d'innesto delle due curvature dell'elisse.

Il lavoro esterno dell'opera è generalmente greggio, le corniciature peraltro sono quasi tutte condotte a termine, e dal lavoro di alcune arcate meridionali si dovrebbe credere che l'opera dovevasi all'esterno interamente ripassare e pulire collo scalpello.

Essa cinta varia in altezza: la parte al mare è composta di un basamento alto circa 2 Tese con superiormente due ordini d'arcate di circa egual altezza e della complessiva di 9 Tese e sopra un ordine di finestroni, con cornicione e sovrastante attico, di 4 Tese.

In quest'ultimo ordine venivano fermate le travi del velario che stando ai fori dovevano avere la sezione di 12"/14" ed è singolare, come per meglio solidificare quei pezzi di cornice destinati a rattenere le antenne, si abbia disposto l'attico per modo, che tutta la sua gravità vadi a concentrarsi sopra questi pezzi abbisognevole di maggior resistenza. Sopra al secondo ordine, ed al piano della cornice, si hanno tracce delle intestature dei travi, per cui desumesi, che a questi livelli vi fossero delle impalcature di legname, pei spettatori, l'inferiore e per un parziale coperto, che probabilmente si sarà esteso in zona lungo la cinta, la superiore. Con ciò si avrebbe diminuita la tratta del velario. Alla cinta, dalla parte del colle, per il sollevamento del terreno, come è ben naturale, manca totalmente il basamento ed il primo ordine d'arcate.

Ma anche questa robusta costruzione e disposizione della cinta, composta di 72 arcate come vedesi dall'unito disegno Tav. I non si è conservata incolume attraverso le barbarie dell'evo medio.

In alcune porzioni vi manca l'attacco, in altre anche la cornice, in qualche sito si è diroccata buona parte dell'ultimo ordine, come vedesi nella porzione disegnata sulla tavola II che è precisamente la porzione sopra le arcate 9 e 10 e sopra l'arcata 73 della vicina torre. Questo guasto facilita l'accesso alla cornice superiore, ora che delle primitive scale non si hanno che le tracce.

Il profilo generale della cinta va rastremando da ordine in ordine, ed i relativi pilastri misurano in grossezza 5'6" al primo ordine, 4'5" al secondo, 2'5" al terzo, sino ad 1'8" all'attico.

Le arcate non sono tutte di egual luce: le maggiori sono quelle sull'asse maggiore dell'elisse, le medie sono quelle corrispondenti alle torri, e le altre tutte sono fra loro pressochè eguali e più piccole.

Dietro alla cinta sul colle vi gira un canale per raccogliere le acque che vi discendono, e passando sotto ai gradi, le conduce nella grande fossa centrale dell'arena, da dove, per ampio e praticabile canale, passano al mare. Nella fossa centrale in parte tagliata nella dura roccia si trovano dei frammenti di grezze colonne, alcune ancora esistenti in piedi, senza dare indizio alcuno di un imposta di qualche volto.

Ciò farebbe congetturare che questo serbatoio centrale di piedi 25 1/2 di larghezza e 7 volte così lungo, dovesse esser coperto con lastroni di pietra o con ponti di legno, e che servisse al solleccito sbarazzo e fosse destinato ad interinale deposito delle vittime degli spettacoli; onde poscia per mezzo della comoda via sotterranea tuttor esistente, portarle al mare, e per barca, allontanarle dall'abitato.

Sul generale trovo ancora di rivolger l'attenzione ad un oggetto del tutto secondario; alle cantine che probabilmente servivano di prigione o di cella per le fiere. Dalle soglie tuttor esistenti presso i loro ingressi puossi facilmente congetturare l'ingegnosa disposizione del relativo serramento onde questo si chiuda e rimanga stabilmente chiuso mediante il proprio peso e mediante un semplice cuneo di legno o di metallo.

Descritto così quanto mi cade sott'occhio e mi parve interessante, passo ad enumerare i difetti principali, che prima o dopo possono compromettere l'esistenza di qualche parte di questo prezioso residuo monumentale della grandezza romana.

I pilastri più difettosi sono i due fra le arcate 9, 10, e 11, 12 del secondo ordine, nonchè quello angolare della torre presso l'arcata 78 al basamento, e questi sono appunto i tre pilastri che il chiarissimo Sig. Generale mi ebbe ad addittare per tali. Similmente difettosi trovai i pilastri fra le arcate 24-25 e 26-27. Tutti questi cinque pilastri quantunque non minaccino istantaneamente crollo, così indeboliti, possono facilmente per opera malefica farsi crollare, ed è perciò, che conviene solleccitamente provvedere al loro rinforzo. A questo fine prelevai in tutte le proiezioni cadauno di questi pilastri sulle tavole qui unite. Da questi disegni si rileva facilmente che tuttora i centri di gravità delle masse sono sufficientemente sostenuti, e si vede, che le opere da farsi a solidificazione si riducono nella restituzione dei pezzi e nella assicurazione e cuneatura loro, col mezzo di qualche taglio artificiale e biette di ferro agenti in senso contrario e prementi nell'interno delle commessure, per non far succedere scagliature.

Sopra i pilastri 11-12, 24-25, 26-27 vi gravita l'intera altezza dell'edifizio a meno dell'attico in qualche sito, quindi l'intero terzo ordine formato a finestroni; sopra il pilastro angolare della torre presso all'arcata 78 vi

Dietro alla cinta sul colle vi gira un canale per raccogliere le acque che vi discendono, e passando sotto ai gradi, le conduce nella grande fossa centrale dell'arena, da dove, per ampio e praticabile canale, passano al mare. Nella fossa centrale in parte tagliata nella dura roccia si trovano dei frammenti di grezze colonne, alcune ancora esistenti in piedi, senza dare indizio alcuno di un imposta di qualche volto.

Ciò farebbe congetturare che questo serbatoio centrale di piedi 25 1/2 di larghezza e 7 volte così lungo, dovesse esser coperto con lastroni di pietra o con ponti di legno, e che servisse al solleccito sbarazzo e fosse destinato ad interinale deposito delle vittime degli spettacoli; onde poscia per mezzo della comoda via sotterranea tuttor esistente, portarle al mare, e per barca, allontanarle dall'abitato.

Sul generale trovo ancora di rivolger l'attenzione ad un oggetto del tutto secondario; alle cantine che probabilmente servivano di prigione o di cella per le fiere. Dalle soglie tuttor esistenti presso i loro ingressi puossi facilmente congetturare l'ingegnosa disposizione del relativo serramento onde questo si chiuda e rimanga stabilmente chiuso mediante il proprio peso e mediante un semplice cuneo di legno o di metallo.

Descritto così quanto mi cade sott'occhio e mi parve interessante, passo ad enumerare i difetti principali, che prima o dopo possono compromettere l'esistenza di qualche parte di questo prezioso residuo monumentale della grandezza romana.

I pilastri più difettosi sono i due fra le arcate 9, 10, e 11, 12 del secondo ordine, nonchè quello angolare della torre presso l'arcata 78 al basamento, e questi sono appunto i tre pilastri che il chiarissimo Sig. Generale mi ebbe ad addittare per tali. Similmente difettosi trovai i pilastri fra le arcate 24-25 e 26-27. Tutti questi cinque pilastri quantunque non minaccino istantaneamente crollo, così indeboliti, possono facilmente per opera malefica farsi crollare, ed è perciò, che conviene solleccitamente provvedere al loro rinforzo. A questo fine prelevai in tutte le proiezioni cadauno di questi pilastri sulle tavole qui unite. Da questi disegni si rileva facilmente che tuttora i centri di gravità delle masse sono sufficientemente sostenuti, e si vede, che le opere da farsi a solidificazione si riducono nella restituzione dei pezzi e nella assicurazione e cuneatura loro, col mezzo di qualche taglio artificiale e biette di ferro agenti in senso contrario e prementi nell'interno delle commessure, per non far succedere scagliature.

Sopra i pilastri 11-12, 24-25, 26-27 vi gravita l'intera altezza dell'edifizio a meno dell'attico in qualche sito, quindi l'intero terzo ordine formato a finestroni; sopra il pilastro angolare della torre presso all'arcata 78 vi

gravitano tutti e tre gli ordini, quindi l'intero e complesso edificio, e non è che sopra al pilastro fra le arcate 9-10 che v'incombe il minimo carico, delle sole rispettive arcate. Ma sopra di questo pilastro vi stanno due massi di pietra immediatamente sotto alla cornice, bene visibili dal disegno, i quali sono tenuti in equilibrio da parte del carico del pezzo di cornice che vi sopra gravita.

Questi due pezzi esposti singolarmente a bora si trovano diggià rimossi e ripiegati alquanto dal vento verso l'interno dell'arena.

Necessita quindi la loro assicurazione al posto, dapoichè cadendo potrebbero guastare parte dell'opera sottoposta, e perciò comprendo anche questo lavoro nella categoria dei necessari ed urgenti.

A questo fine però pongo dapprima il puntellamento in legno ed indi la sottoposizione di un modiglione di pietra adattamente disposto e corroborato da spranghe di ferro, assicurate nella rimanente fronte solida della muratura.

Altri guasti, il cui ristaurò si rende del pari necessario, ma che puossi diferire ad altro tempo migliore, giacché mi trovavo sul sito, mi feci egual debito di assumere, e questi sono: parecchie cuneature delle arcate del 1mo ordine ed una al 2do ordine che converrebbero scambiarsi.

Questi ristauri di seconda urgenza sono compresi in altro distinto fabbisogno.

Oltrediciò converrebbe nettare dalle erbe ed arbusti inradicati fra i massi dell'opera e che ad essa recano colle radici e colla conservazione dell'umidità e creazione di un terriccio, non lieve danno, converrebbe, altresì stuccare ed iniettare alcune ampie commessure col cemento Portland e pietrame a sacco.

Questi lavori si sono del pari uniti nel secondo fabbisogno contenente le opere dilazionabili.

Ad altra cosa forse importante quanto il ristaurò dei pilastri convien rivolgere l'attenzione, e questa si è, il totale abbandono del monumento ad ogni più lordo servizio del pubblico. L'arena serve di cloaca massima della plebe, serve di tetto e di riposo ai girovaghi, di bordello al basso milite, di pascolo e di ombra a qualche mandra di pecore, e di palestra al trova-tesori. Tutti questi diversi usi a cui essa presentemente si trova destinata, contribuiscono alla sua distruzione. Tutti gli individui che per l'uno o l'altro delli accennati scopi ivi si recano, nell'ozio loro, non possono che dar mano a smuovere qualche sasso, a far spiccare qualche pietra ad interrare qualche canale a demolire qualche manufatto, e da ciò, il continuo danno a quei pochi resti, senza calcolare il disgusto che prova il foresto visitatore di questa antichità, costretto di passare per mezzo a tante sporchizie e ad essere testimonia di tante lordure.

gravitano tutti e tre gli ordini, quindi l'intero e complesso edificio, e non è che sopra al pilastro fra le arcate 9-10 che v'incombe il minimo carico, delle sole rispettive arcate. Ma sopra di questo pilastro vi stanno due massi di pietra immediatamente sotto alla cornice, bene visibili dal disegno, i quali sono tenuti in equilibrio da parte del carico del pezzo di cornice che vi sopra gravita.

Questi due pezzi esposti singolarmente a bora si trovano diggià rimossi e ripiegati alquanto dal vento verso l'interno dell'arena.

Necessita quindi la loro assicurazione al posto, dapoichè cadendo potrebbero guastare parte dell'opera sottoposta, e perciò comprendo anche questo lavoro nella categoria dei necessari ed urgenti.

A questo fine però pongo dapprima il puntellamento in legno ed indi la sottoposizione di un modiglione di pietra adattamente disposto e corroborato da spranghe di ferro, assicurate nella rimanente fronte solida della muratura.

Altri guasti, il cui ristaurò si rende del pari necessario, ma che puossi diferire ad altro tempo migliore, giacché mi trovavo sul sito, mi feci egual debito di assumere, e questi sono: parecchie cuneature delle arcate del 1mo ordine ed una al 2do ordine che converrebbero scambiarsi.

Questi ristauri di seconda urgenza sono compresi in altro distinto fabbisogno.

Oltrediciò converrebbe nettare dalle erbe ed arbusti inradicati fra i massi dell'opera e che ad essa recano colle radici e colla conservazione dell'umidità e creazione di un terriccio, non lieve danno, converrebbe, altresì stuccare ed iniettare alcune ampie commessure col cemento Portland e pietrame a sacco.

Questi lavori si sono del pari uniti nel secondo fabbisogno contenente le opere dilazionabili.

Ad altra cosa forse importante quanto il ristaurò dei pilastri convien rivolgere l'attenzione, e questa si è, il totale abbandono del monumento ad ogni più lordo servizio del pubblico. L'arena serve di cloaca massima della plebe, serve di tetto e di riposo ai girovaghi, di bordello al basso milite, di pascolo e di ombra a qualche mandra di pecore, e di palestra al trova-tesori. Tutti questi diversi usi a cui essa presentemente si trova destinata, contribuiscono alla sua distruzione. Tutti gli individui che per l'uno o l'altro delli accennati scopi ivi si recano, nell'ozio loro, non possono che dar mano a smuovere qualche sasso, a far spiccare qualche pietra ad interrare qualche canale a demolire qualche manufatto, e da ciò, il continuo danno a quei pochi resti, senza calcolare il disgusto che prova il foresto visitatore di questa antichità, costretto di passare per mezzo a tante sporchizie e ad essere testimonia di tante lordure.

Onde togliere questo sconcio converrebbe recintare essa arena e chiuderne l'accesso al pubblico.

A questo scopo alcune delle arcate sono già chiuse e murate, altre potrebbesi murare oppur chiuder con semplice steccato in tavole, che costerebbe meno; converrebbe istituire un guardiano permanente, all'ingresso, coll'ubitazione sul sito, la quale potrebbe farsi nel vano di una delle torri, e singolarmente fra le arcate 61-62 - 79-80. L'interno dell'arena dovrebbe nettarsi, regolarsi alla meglio, senza togliere, ne smuovere pietra antica dall'originario suo posto, e dovrebbe piantarsi a giardinaggio di erbe ed arbusti con qualche albero in lontananza dalle muraglie e coi suoi viottoli e panche per sedere.

Per soperire a queste spese converrebbe stabilire una tassa d'ingresso, ed oltrediciò, a maggior risarcimento, converrebbe che l'Erario ne approfittasse del locale altrimenti, come sarebbe per una scuola di ginnastica o per una scuola di equitazione militare.

Ridotto e coltivato anche l'interno a giardinaggio, potrebbe servire di ricreazione e potrebbe ripartirsi a caffè o trattoria, ricavando qualche pigeone.

Il guardiano dovrebbe essere responsabile per la conservazione dello statu que e dovrebbe impedire qualsiasi manomissione ed asporto delle pietre antiche. Così chiudo le osservazioni ed i studj da me sul sito fatti in merito di questo colossale monumento che da 19 secoli valorosamente resiste alle ingiurie del tempo e degli uomini, col desiderio, che questi studj possino giovare a rimetterlo in miglior condizione ed a conservar più lungamente ogni sua scaglia di pietra a suo luogo.

Primo passo a questo desiderato fine, sieno i due qui uniti fabbisogni l'uno contenente le opere necessarie ed urgenti, l'altro le opere necessarie ma dilazionabili sino al prossimo venturo anno.

Rilevato in Pola li 16 Giugno 1862

Righetti

Visto Dal dipartimento tecnico-scientifico dell'i. r. Luogotenenza.

Trieste li 23 luglio 1862

Vidiz(?)

Onde togliere questo sconcio converrebbe recintare essa arena e chiuderne l'accesso al pubblico.

A questo scopo alcune delle arcate sono già chiuse e murate, altre potrebbesi murare oppur chiuder con semplice steccato in tavole, che costerebbe meno; converrebbe istituire un guardiano permanente, all'ingresso, coll'ubitazione sul sito, la quale potrebbe farsi nel vano di una delle torri, e singolarmente fra le arcate 61-62 - 79-80. L'interno dell'arena dovrebbe nettarsi, regolarsi alla meglio, senza togliere, ne smuovere pietra antica dall'originario suo posto, e dovrebbe piantarsi a giardinaggio di erbe ed arbusti con qualche albero in lontananza dalle muraglie e coi suoi viottoli e panche per sedere.

Per soperire a queste spese converrebbe stabilire una tassa d'ingresso, ed oltrediciò, a maggior risarcimento, converrebbe che l'Erario ne approfittasse del locale altrimenti, come sarebbe per una scuola di ginnastica o per una scuola di equitazione militare.

Ridotto e coltivato anche l'interno a giardinaggio, potrebbe servire di ricreazione e potrebbe ripartirsi a caffè o trattoria, ricavando qualche pigeone.

Il guardiano dovrebbe essere responsabile per la conservazione dello statu que e dovrebbe impedire qualsiasi manomissione ed asporto delle pietre antiche. Così chiudo le osservazioni ed i studj da me sul sito fatti in merito di questo colossale monumento che da 19 secoli valorosamente resiste alle ingiurie del tempo e degli uomini, col desiderio, che questi studj possino giovare a rimetterlo in miglior condizione ed a conservar più lungamente ogni sua scaglia di pietra a suo luogo.

Primo passo a questo desiderato fine, sieno i due qui uniti fabbisogni l'uno contenente le opere necessarie ed urgenti, l'altro le opere necessarie ma dilazionabili sino al prossimo venturo anno.

Rilevato in Pola li 16 Giugno 1862

Righetti

Visto Dal dipartimento tecnico-scientifico dell'i. r. Luogotenenza.

Trieste li 23 luglio 1862

Vidiz(?)

ARHIVSKE KRATICE / ARCHIVAL ABBREVIATIONS:

ASTS: Archivio di Stato di Trieste / State Archives in Trieste
 IRGL-AAGG: Imperial Regio Governo per il Litorale, Atti Generali
 IRGL-AAPP: Imperial Regio Governo per il Litorale, Atti Presidiali
 IRL-LL-AAGG: Imperial Regia Luogotenenza del Litorale, Atti Generali
 IRL-LL-DPPCo: Imperial Regia Luogotenenza del Litorale, Direzione provinciale delle pubbliche costruzioni
 DAPA: Državni arhiv u Pazinu / State Archives in Pazin
 AMI DOK: Dokumentacijski odjel Arheološkog muzeja Istre / Documentation Department of the Archaeological Museum of Istria

LITERATURA / BIBLIOGRAPHY

- BEUC, I. 1969. *Povijest institucija državne vlasti u Hrvatskoj: (1527-1945)*, Zagreb
- BRADANOVIĆ, M. 2012. *Istra iz putnih mapa Pietra Nobilea*, Kopar
- BRADANOVIĆ, M. 2016. *Viaggio artistico attraverso l'Istria*, Kopar
- CARLI, G. R. 1750. *Relazione delle scoperte fatte nell'anfiteatro di Pola nel mese di Giugno del MDCCL*, Venezia
- CARLI, G. R. 1788. *Degli anfiteatri*, Milano
- CARLI, G. R. 1789. *Delle antichità italiane, parte terza*, Milano
- CRNKOVIĆ, B. 2003. Izvornost kamena ugrađenog u pulsku Arenu. *Histria Antiqua*, Pula, 71-76
- CRNKOVIĆ, B. 2003. Utjecaj urbanog okoliša na kamen pulske Arene. *Histria Antiqua*, Pula, 77-88
- ĆORIĆ, F. 2014. Razvojne faze i intervencijske koncepcije carskog i kraljevskog Središnjeg povjerenstva na primjerima iz hrvatskih krajeva. *Peristil*, 57, Zagreb, 127-135
- DŽIN, K. 1997. *Anfiteatar i igre u carsko doba Pule*, Pula
- DŽIN, K. 2008. *Najnovija arheološka istraživanja ispred Anfiteatra u Puli 2007.-2008.*, Pula
- GALLI, M., ANDREY, M. 2000. Pietro Nobile e il rilievo dell'Arena di Pola. *Archeografo Triestino*, Serie 4, 60, Trst, 129-156
- GIRARDI-JURKIĆ, V. 2003. Storia delle ricerche sull'anfiteatro di Pola. *Atti del Centro di Ricerche storiche - Rovigno*, Rovinj, 9-62
- GIRARDI-JURKIĆ, V. 2003. The history of Research of the Amphitheater in Pula. *Histria Antiqua*, Pula, 19-70
- GNIRS, A. 1909. Notizien. *Mittheilungen der kaiserl. königl. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale*, Wien, 138-139
- GNIRS, A. 1911. Pola, Arena, Grabungen. *Mittheilungen der K. K. Zentralkommission für Denkmalpflege*, Wien, 405-406
- GNIRS, A. 1913. Pola, Amphitheater. *Mittheilungen der K. K. Zentralkommission für Denkmalpflege*, Wien, 168-169
- GNIRS, A. 1915. Pola, Antikes Amphiteater. *Mittheilungen der K. K. Central-Commission für Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale*, Wien, 247
- JOKILEHTO, J. 1999. *A History of Architectural Conservation*, Oxford, 163-165
- KRIZMANIĆ, A. MARASOVIĆ, J. i D. 2003. L'anfiteatro nella struttura urbana di Pola approccio metodologico. *Histria Antiqua*, Pula, 89-116

- KRIZMANIĆ, A. 2008. *Stradarij grada Pule*, Pula
- KRIZMANIĆ, A. 2016. Amfiteatar u Puli, Istraživanja o izvornom izgledu iz sredine 1. st. pr. Kr. *Prostor*, 24, Zagreb, 133-155
- KRIZMANIĆ, A. 2017. Amfiteatar u Puli, Putovi kretanja gledatelja i stubišni tornjevi. *Prostor*, 25, Zagreb, 217-239
- KRIZMANIĆ, A. 2018. Amfiteatar u Puli, Vodoopskrbni sustav. *Prostor*, 26, Zagreb, 219-231.
- KRIZMANIĆ, A. 2020. Amfiteatar u Puli, Velarij. *Prostor*, 28, Zagreb, 203-219
- MADER, B. 2011. Die österreichische Denkmalpflege in Pola 1816 -1918. *Anzeiger der philosophisch-historischen Klasse*, Beč, 5-91
- MADER, B. 2015. La tutela del patrimonio culturale nell'Impero asburgico con riferimento all'Istria: dall'imperatore Francesco I all'arciduca Francesco Ferdinando. *Začetki spomeniške službe v Istri*, Koper, 29-46
- MAFFEI, S. 1728. *De gli anfiteatri e singolarmente del Veronese, Libri due*, Verona, 314-342
- MATIJAŠIĆ, R., BURŠIĆ-MATIJAŠIĆ, K. 1996. *Antička Pula s okolicom*, Pula
- MIRABELLA ROBERTI, M. 1939. *L'Arena di Pola*. Quaderni-guida di Pola, Pula
- MIRABELLA ROBERTI, M. 1943. *L'Arena di Pola*, Pula
- MIRABELLA ROBERTI, M. 1987. Le scale lignee nelle torri dell'arena di Pola. *Quaderni dell'Istituto di Storia dell'Architettura*, nuova serie 1-10, Roma, 57-60
- MIRABELLA ROBERTI, M. 1988. Il Convegno „Tre Arene” di Pola (22-24 giugno 1988). *Atti e Memorie della Società Istriana di Archeologia e Storia Patria*, a. LXXXVIII, n. s. XXXVI, 239-242
- MLAKAR, Š., 1996. Amfiteatar u Puli. *Kulturno-povijesni spomenici Istre, izmijenjeno i dopunjeno izdanje*, Pula
- PALLADIO, A. 1570. *I quattro libri d'architettura*, vol. I, Venezia, 19
- PAVAN, G. 1998. *Pietro Nobile architetto (1776-1854)*, Trieste
- RUSCONI, L., 1926. Pietro Nobile e i monumenti romani di Pola. *Archeografo Triestino*, Serie 3, vol. XIII (XLI), 343-358
- SERLIO, S. 1619. *Tutte l'opere d'architettura, et prospetiva, di Sebastiano Serlio Bolognese*, Libro III, Venezia, 77-79
- STANCOVICH, P. 1822. *Dello Anfiteatro di Pola*, Venezia
- STARAC, A. 2010. *The Amphitheater at Pula*, Pula
- SWIDA, F. 1891. Ausgrabungen in Pola. *Mitteilungen der K. K. Central - Commission für Erforschung und Erhaltung der Kunst- und Historischen Denkmale*, XVII, Beč, 237
- ŠPIKIĆ, M. 2007. Od arheologije do kulturne politike: Pietro Nobile i dalmatinski spomenici. *Peristil*, 50, Zagreb, 195-208
- WEISSHÄUPL, R. 1892. Die römischen Alterthümer in Pola. *Programm des k. k. Staats-Gymnasiums in Pola*, Pula, 5-25
- WEISSHÄUPL, R. 1894. Ausgrabungen in Pola. *Mitteilungen der K. K. Central - Commission für Erforschung und Erhaltung der Kunst- und Historischen Denkmale*, NF XX, Beč, 215-223

NOVINE / PERIODICALS

- Il giovine pensiero, 3. 6. 1890, N. 64; 11. 5. 1895, N. 20, Pola
- Illustrierte Zeitung, N. 152, 1846; N. 1183, 1866; N. 52, 1882, Wien
- Il Popolano dell'Istria, 15. 10. 1850, N. 5, Trieste

WEB IZVORI / ONLINE SOURCES:

aTrieste, 2024., Monete e Unità di Misura dei tempi dell'Impero Asburgico.

< <https://www.atrieste.eu/Forum3/viewtopic.php?t=3761> > [13. 1. 2024.]

Istrapedia 1, 2019., Rizzi, Nicolò. < <https://www.istrapedia.hr/en/natuknice/3664/rizzi-nicolo> > [3. 7. 2024.]

Istrapedia 2, 2019., Amoroso, Andrea. < <https://www.istrapedia.hr/it/natuknice/38/amoroso-andrea> > [3. 7. 2024.]

Istrapedia 3, 2019., Gnirs, Anton. < <https://www.istrapedia.hr/it/natuknice/1027/gnirs-anton> > [3. 7. 2024.]

Österreichisches Biographisches Lexikon 1, 2022., Swida, Franz.

< https://www.biographien.ac.at/oebl/oebl_S_43/Swida_Franz_1852_1939.xml > [3. 7. 2024.]

Österreichisches Biographisches Lexikon 2, 2022., Righetti, Giovanni.

< https://www.biographien.ac.at/oebl/oebl_R/Righetti_Giovanni_1827_1901.xml > [3. 7. 2024.]

Treccani 1, 2024., Nobile, Pietro. < <https://www.treccani.it/enciclopedia/pietro-nobile/> > [3. 7. 2024.]

Treccani 2, 2024., Kandler, Pietro Paolo. < https://www.treccani.it/enciclopedia/pietro-paolo-kandler_%28Dizionario-Biografico%29/ > [3. 7. 2024.]

Treccani 3, 2024., Carrara, Giovanni. < [https://www.treccani.it/enciclopedia/giovanni-carrara_\(Dizionario-Biografico\)/](https://www.treccani.it/enciclopedia/giovanni-carrara_(Dizionario-Biografico)/) > [3. 7. 2024.]

Treccani 4, 2024., Bruyn, Francesco. < [https://www.treccani.it/enciclopedia/francesco-bruyn_\(Dizionario-Biografico\)/](https://www.treccani.it/enciclopedia/francesco-bruyn_(Dizionario-Biografico)/) > [3. 7. 2024.]